

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2017

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Jutta Ahlbeck
Ansvarig chefredaktör
Freja Rudels
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Martina Björklund
Mats Börjesson
Pekka Kettunen
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Ugglå
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pia Maria Ahlbäck
Jutta Ahlbeck
Margrét Halldórsdóttir
Carina Gräsbeck
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg
Ann-Charlotte Palmgren
Julia Tidigs

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.abo.fi/public/finsktidskrift
Instruktioner för skribenter: www.abo.fi/public/finsktidskriftinstr
Om prenumerationer: www.abo.fi/public/finsktidskriftpren

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsfundet, Kulturfonden Island-Finland, Wil-
liam Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms Dona-
tionsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

<i>Chefredaktör Jutta Ahlbeck</i>	
Att ställa frågor till det förflutna	5
Kollegialt granskade artiklar	
✎ <i>Britt-Marie Villstrand</i>	
En minnesvärd man. Biskop Mikael Agricola i 1800-talets bildkonst och litteratur	7
✎ <i>Anna Hollsten</i>	
"Orfeus sjunger om sorg". Familjeelegin i Gösta Ågrens författarskap	29
Essäer	
<i>Bernt Österman</i>	
"Jag kan inte låta bli att oupphörligt jämföra honom med Cézanne". Hur Göran Schildt hjälpste Georg Henrik von Wright att lösa problemet Ludwig Wittgenstein	51
<i>Anders Björnsson</i>	
En rättvis eller orättvis betraktelse. Reformatorn Stellan Arvidson, hans öde och eftermäle	67
<i>Jonas Ahlskog</i>	
Vårt praktiska och historiska förflutna	77
Granskaren	
<i>Harriet Silius</i>	
Står kvinnorna för samhällsutvecklingen? Varför klarar sig flickor bättre i skolan?	84
<i>Pia Mikander</i>	
Vem är utvecklingens subjekt?	87
<i>Mio Lindman</i>	
Den upphöjde filosofen och den provokativa pessimisten	90
<i>Christian Braw</i>	
Finlands Mannerheim	96

Att ställa frågor till det förflutna

Det är dags för årets sista nummer. Det förflutna behandlas och problematiseras i flera texter, både i form av personliga historier och mera allmänt. Reformationens jubileumsår till ära, inleds numret med Britt-Marie Villstrands artikel om Mikael Agricola (1510–1557). Det är dock 1800-talets representationer av Agricola som står i fokus för analysen, inte Agricola som historisk person. Villstrand studerar hur litteratur och konst framställde Agricola som nationens storman. I nationalistisk anda lyfte såväl historiska storverk som tidningar fram Agricolas betydelse för nationen. Även i litteratur för barn figurerade Agricola som en central gestalt. Flera av publikationerna där Agricola figurerade gavs ut i stora upplagor vilket enligt Villstrand tyder på en stor spridning bland den läsande allmänheten. Också de konstverk föreställande Agricola som Villstrand behandlar fångade mångas blickar och bidrog till att fästa Agricola på nationens näthinna.

I numrets andra artikel, studerar litteraturvetaren Anna Hollsten Gösta Ågrens familjeelegier, dikter som behandlar sorg och förlust. Hos Ågren handlar dessa om förlusten av familjemedlemmar och hedrandet av deras minne med elegins medel. Hollsten pekar på ett politiskt engagemang i fattigdomen, som tematiseras särskilt i en dikt om moderns bortgång. Hon visar även hur paradoxen som berättarteknik spelar en betydande roll i Ågrens diktning. Hanteringen av dödstatiken ändras i dikten ”Graven i Jakobstad” (1968) som i Hollstens tolkning snarare är en

antielegi. Hollsten visar därmed hur Ågren följt en mer generell utvecklingslinje från konventionsenlig elegi mot antielegi.

Bernt Österman inleder essäavdelningen med att studera Georg Henrik von Wrights brevväxling särskilt med Göran Schildt, men även med Max Söderman. I diskussionerna mellan Wittgensteinlärjungen von Wright och Cézannekännaren Schildt görs jämförelser mellan konstnären Paul Cézanne och filosofen Ludwig Wittgenstein. Enligt Österman tampades von Wright med ett stort filosofiskt dilemma, och det ser ut som om von Wright i Schildts bok *Cézanne* (1947) hittade grunden till den analogi som löste "hans eget livsproblem", skriver Österman.

Från von Wright förflyttar vi oss till Stellan Arvidson, den svenska litteraturhistorikern, poeten, folkbildaren och socialdemokraten, kanske främst känd för sina biografier över 1700-talspoeten Thomas Thorild. Många förknippar också Arvidson med tillkomsten av den svenska grundskolan. Anders Björnsson ger en översikt över mångsysslaren Arvidson, som i tiderna betraktade DDR som modell för hur den svenska socialdemokratin skulle se ut, och fick se sig slagen när muren föll 1989.

I sin *lectio praecursoria* använder filosofen Jonas Ahlskog sig av W.G. Sebalds roman *Austerlitz* (2001) för att diskutera hur vi förstår vårt förflutna. Ahlskog granskar och kritiserar den filosofiska distinktionen mellan ett praktiskt förflutet (historia som en del av vår självförståelse) och ett historiskt förflutet (historievetenskapens kunskap). Avhandlingens röda tråd är tanken att historisk förståelse och frågor om självkänedom är internt förbundna med varandra. Med andra ord inbegriper det historiska förflutna praktiska relationer och vice versa.

Redaktionen önskar sina läsare en fridfull jul och ett gott nytt år 2018!

Jutta Ahlbeck

Åbo, 3.12.2017

Kollegialt granskade artiklar

✚ En minnesvärd man. Biskop Mikael Agricola i 1800-talets bildkonst och litteratur

Britt-Marie Villstrand

I april 2015 kunde man i *Turun Sanomat* läsa om en undersökning utförd av Finska Bibelsällskapet. En tredjedel av de tusen tillfrågade kunde inte svara på vem som var det finska skriftspråkets fader och ytterligare en tredjedel ansåg sig ha mycket dålig kunskap om Mikael Agricola (TS 8.4.2015). Finska Yleisradio ordnade 2004 en omröstning om de hundra mest populära finländarna genom tiderna. I denna omröstning placerade sig Agricola på sjätte plats. Även om kännedomen om Agricola varierar en hel del hör han ändå till de utvalda som har en plats i det kollektiva minnet. Det reformationsjubileum som firas år 2017 har gett orsak att lyfta fram Agricolas betydelse som reformator i Finland.

Biskop Mikael Agricola står som bekant sedan 1952 staty utanför domkyrkan i Åbo. Redan 1865 inleddes en medelinsamling för ett minnesmonument över Agricola. Ärkestiftet i Åbo hade med kejsarligt tillstånd rätt att genomföra insamlingen. Samma

år sändes ett upprop ut till församlingarna i landet och de uppmanades alla att delta. Insamlingsarbetet pågick åren 1865–1888. Insamlingen ledde dock inte till önskat resultat. I anslutning till den undersökning¹ jag gjort kring insamlingen och gemene mans och kvinnas deltagande i den väcktes frågan om hur känd Agricola var vid tiden för insamlingen. Mitt intresse koncentrerades till bildkonst och litteratur, och resultatet av den genomgång jag gjort presenteras i det följande. Jag inleder emellertid med en kort presentation av Agricola och av den stormannakult man ägnade sig åt inom det aktiva nationsbygge som pågick under senare delen av 1800-talet.

Vem var Agricola?

Mikael Olofsson var född i Pernå och födelseåret är beräknat till ca 1510 då exakta uppgifter inte finns. Hans far var bonde och fiskare och Mikael tog därför efternamnet Agricola (bonde). Familjen var inte så fattig som man i 1800-talets litteratur gärna framhöll. Han gick i skola i Viborg och flyttade sedan med sin lärare till Åbo, där han senare prästvigdes. Agricola bereddes möjligheter att studera för Luther och Melanchton i Wittenberg och efter avslutade studier återvände han hem och blev först rektor i Åbo och sedan 1554 av Gustav Vasa (1496–1560) utsedd till biskop i Åbo stift. År 1557 deltog Agricola i den delegation som i Moskva förde fredsförhandlingar efter det krig som 1555 brutit ut mellan Sverige och Ryssland. Uppdraget och resan var betungande och på återresan dog Agricola den 9 april 1557 och begravdes i domkyrkan i Viborg.

Agricolas största insatser gällde reformationen och det finska skriftspråket. Redan under studietiden hade han börjat översätta delar av Nya testamnet och fortsatte med detta arbete efter hemkomsten. Han översatte också delar av Gamla testamentet. Det var för reformationen viktigt att Bibeln och andra religiösa skrifter fanns tillgängliga på folkets språk. Agricola skrev därför den första

¹ I *Historisk Tidskrift för Finland* 2017:3 ingår en artikel med rubriken *Finlands reformator som monument – ett nationsbyggande projekt med förhinder 1865–1888* och i den beskrivs bl.a. insamlingens genomförande och resultat.

ABC-boken på finska för att göra det möjligt för åtminstone de flesta att lära sig läsa. ABC-boken utkom första gången 1543 och Nya testamentet 1548. Agricola fungerade som sin egen förläggare och betalade vanligen också tryckningskostnaderna (Perälä 2008, 6–8). Sina planer på att få hela Bibeln översatt till finska kunde Agricola dock inte förverkliga. Då hela Bibeln 1642 utkom på finska var Agricola och hans insats redan bortglömda. Sammanfattningsvis kan det konstateras att Mikael Agricolas potential som storman definieras av att han var reformator, lade grunden till det finska skriftspråket och litteraturen och verkade som folkbildare. Han uppmärksammas ännu idag med en egen flaggdag.

Särskilt mitten och senare delen av 1800-talet präglades i Finland av intensiv nationalism; ett stort intresse för fosterlandet och dess förflutna. Influenserna kom från utlandet och ett motsvarande intresse för den egna nationen var starkt närvarande i många länder i Europa. Samhällseliten ville lyfta fram historiska händelser och gestalter för att visa att också Finland i nationell mening hade ett förflutet värt att minnas. Dessa händelser och gestalter fick en enande symbolisk funktion i den aktiva process som det pågående nationsbygget utgjorde (Wassholm 2008, 9–16). En av byggstenarna var att lyfta fram sådana personer som ansågs vara värdiga rangen som nationens stormän.

Stormannakulten

Stormannakulten är en viktig del av det moderna Europas nationella identitet och ett av arven från franska revolutionen. Den symboliserar nationens fortbestånd, gemensamma uppfattningar, ideal och värderingar. I Finland blev den aktuell på 1850-talet. Ett behov av nationella stormän att samlas kring tog sig uttryck bl.a. i att offentliga statyer restes, att gator och torg uppkallades efter stormännen eller att deras livsverk på andra sätt lyftes fram. Stormännen framställdes som förebilder och kring dem kunde en nationalkänsla uppstå och odlas. Kulten tog sig också uttryck i biografiska och encyklopediska verk. I Finland konkretiserades detta t.ex. i verket *Finlands minnesvärde män*, som behandlas närmare nedan (Jalava 2006, 339; Klinge 2010, 204–205). I det

subskriptionsupprop som redaktionen för *Finlands minnesvärde män* publicerade ville man hedra ”fordna landsmäns andel” i landets utveckling och den civilisationsnivå man uppnått (*Morgonbladet* 30.5.1853). I *Litteraturblad* tog Johan Vilhelm Snellman (1806–1881) 1855 ställning till vem som kunde tänkas vara en minnesvärd man. Snellman förväntade sig ”teckningar av män, hvilka genom snille, ovanliga insikter och skicklighet, genom adelhet i karakteren, ådagalagt i uppoffrande fosterlandskärlek, framstående bemödanden för det allmänna, [...] eller märkliga företag för landets kultur och industriella förkovran framför andra utmärkt sig” (*Litteraturblad* augusti 1855). Det var alltså inga små krav som ställdes på den gestalt som kunde anses vara minnesvärd. Mikael Agricola var en av dem som tog sig genom detta nålsöga.

Hur framställdes biskop Agricola som storman i bild och text på 1800-talet? Tidsmässigt begränsas undersökningen till tiden från det autonoma storfurstendömet början till 1880-talet. Avsikten är inte att här ta ställning till verkens konstnärliga eller litterära kvalitet, utan att synliggöra de målgrupper man vände sig till och vilken bild av Agricola som fördes fram. Den som rörde sig i Åbo kunde ta del av en målning i domkyrkan och en relief i akademihusets solennitetssal. Jag kommer då det gäller bildkonsten att endast behandla dessa två offentligt tillgängliga verk. Agricola kom också att uppmärksammas både vetenskapligt och skönlitterärt kring mitten av 1800-talet.

Agricola i konsten

Den första kända avbildningen av Mikael Agricola finns på en relief i solennitetssalen i gamla akademihuset i Åbo. Akademihuset började byggas 1800 enligt ritningar uppgjorda av den svenska arkitekten Carl Christoffer Gjörwell (1766–1837) (Sjöberg 1994, 94–113). Kriget 1808–09 kom att bromsa uppförandet av byggnaden. De nya makthavarna tog efter kriget över projektet som sitt och bidrog till finansieringen av byggnaden. I planerna ingick även en utsmyckning av solennitetssalen och till detta uppdrag kallades bildhuggaren Erik Cainberg (1771–1816) från Stockholm. Cainberg, som var född i Nedervetil, fick sin utbildning i Stockholm och

Rom och fick i uppgift att utföra de sex reliefer som skulle beskriva "Upplýsningens och Wettenskapernas fortgång i Finland" enligt ett på förhand uppgjort och år 1813 godkänt bildprogram (Aittomaa 2013, 433; Knif 2015, 152). Relieferna har ansetts vara de första exemplen på monumentalkonst i Finland, skulpterade av en finländsk konstnär (Lindgren 2007, 552; Nummelin 1998, 169–170). Den tredje reliefen kallas "Reformationen" och beskriver hur biskop Mikael Agricola överräcker de till finska översatta bibeldelarna till kung Gustav Vasa (1496–1560) och hans son Johan (1537–1592) som skulle komma att spela en stor roll i Finlands historia som hertig och regent. I reliefserien ville man visa på den finländska kulturen som en lång tradition. Den nationella identiteten lyfts tydligt fram (Pöykkö 1991, 64, 110, 142). Också den andra reliefen i ordningen behandlar ett nationellt motiv dvs. kristendomens införande i Finland och skildrar biskop Henrik som döper finnar (Knif 2015, 160–161). Relieferna fick ett blandat mottagande. Å ena sidan ansågs de vara en stor kulturgärning i sin tid och bildprogrammet unikt. Den dåtida pressen kände inte till konstkritik och relieferna bedömdes därför inte i tidningarna. Å andra sidan gavs enskilda kommentarer som inte alla gånger var positiva (Pöykkö 1991, 143; Knif 2015, 177).

Åbo brand 1827 medförde för domkyrkans del att taket och hela inredningen förstördes i lågorna. Uppbyggnaden inleddes genast och två år senare kunde kyrkan på nytt användas för gudstjänster. Men man ville inte stanna där utan också rusta upp kyrkans inre. Domkyrkan, som också kallades nationalhelgedom, blev intressant som historisk byggnad och man ville där lyfta fram viktiga händelser av betydelse både för kristendomen och för landets historia. För ändamålet tillsattes på lokalt initiativ kommittén för återställande av Åbo domkyrkas fornminnen (Gardberg et al. 2000, 244, 254). Restaureringen blev en del av den pågående strävan att lyfta fram Finlands egen historia. Restaureringen inleddes i högkoret, som fick åtta stora väggmålningar i al frescoteknik. Sex av dem har religiösa motiv och två historiska. Målningarna är utförda åren 1850–1854 av den i Åbo verksamma konstnären Robert Wilhelm Ekman (1808–1873). Valet av konstnär var viktigt då man ansåg att det i Finland vid denna tid saknades såväl nationell konst som egna konstnärer. Ekman hade därtill i sina målningar ofta använt

sig av nationella motiv inspirerad av sin lärare, konstnären Johan Gustaf Sandberg (1782–1854) (Gardberg et al. 2000, 332; Ervasti 1998, 88–89). Konstnären Sandberg har kallats det nationella måleriets första representant i Sverige.

Av de två målningarna med historiska motiv skildrar den ena biskop Henrik som döper finnar och den andra Mikael Agricola som överrätter den första finska Bibelöversättningen till kung Gustav Vasa. Ingendera händelsen är dock historiskt belagd. De båda freskerna skildrar de två händelser som vid den tiden uppfattades vara de viktigaste i Finlands historia och att dessa målningar skulle utföras just i nationalhelgedomen var en självklarhet. Zacharias Topelius (1818–1898) var en av dem som kraftigt talade för just dessa motiv. Han hade 1843 besökt Uppsala domkyrka och där sett Sandbergs målningar i Gustav Vasas gravkor (Gardberg et al. 2000, 335). Ekman hade fått inspiration till de historiska motiven från freskerna i gravkoret, vilket särskilt gällde scenen med bibelöversättningen. Den visar hur Laurentius Petri (1499–1573) och Olaus Petri (1493–1552) överrätter den svenska Bibelöversättningen till kungen och prins Erik (1533–1577). Kungen sitter vid ett enkelt bord och situationen kan uppfattas som vardaglig även om tronen skymtar i bakgrunden.

Arbetet med målningarna utfördes sommartid och åtminstone somrarna 1834 och 1835 var Ekman medhjälpare till Sandberg och lärde sig då tekniken, ett faktum som bidrog till att Ekman fick uppdraget i Åbo domkyrka (Hintze 1926, 143–148; Beijerstein 1928, 88–89; Knutsson 1987, 80–81; Lovén 2010, 492–494). Ekmans skildring är mycket mer högtidlig än Sandbergs och överräckandet ägde rum i Rikssalen på Gripsholms slott där kungen sitter upphöjd på sin tron. Biskop Agricola står nedanför tronen iklädd biskopsdräkt. Med på målningen finns även prins Johan (Gardberg et al. 2000, 335). Ekman har också valt att ta med den blivande hertigen av Finland i stället för prins Erik. En intressant iakttagelse för betraktaren är den bild i bilden som finns i både Sandbergs och Ekmans målningar. I båda finns nämligen ett porträtt av Martin Luther som därmed på ett symboliskt plan kunde bevittna överräckandet av Bibeln på folkets språk.

Ekmans fresker mottogs bland samtida kyrkobesökare med stor entusiasm och uppfattades som ett unikt nationellt minnesmärke

utfört av en begåvad konstnär. Man ansåg att Ekman skapat sig ”en evärdelig minnesvärd” (Elmgren 1847, 215; Gardberg et al. 2000, 337). Avtäckningen skedde på den första adventssöndagen 1854 och tidningspressen rapporterade om den och besökarnas lovord var det ingen brist på (t.ex. ÅT 5.12.1854; *Morgonbladet* 11.12.1854).

Också utomlands blev målningarna kända. Kväkarna Joseph Sturge (1793–1812) och Thomas Harvey (1812–1884) från England hörde till de tidiga utländska besökarna i Finland och de beskrev sitt besök i boken *Report of a Visit to Finland in the Autumn of 1856* som utkom samma år (McRae 1999, 149, 412). *Åbo Underrättelser* återgav i översättning den del av boken som handlade om besöket i Åbo domkyrka. De båda ovan beskrivna målningarna omnämndes och engelsmännen menade att om Ekman inte redan var känd utanför landets gränser, så förtjänade han att bli det (ÅU 12.6.1857). År 1861 ställde Ekman i Hotel Phoenix i Stockholm ut skisserna till bl.a. de två historiska motiven i domkyrkan. De svenska kritikerna såg i skisserna spår av Sandbergs kompositionssätt (Hintze 1926, 169).

Åbo Tidningar inledde 8 september 1854 en omfattande beskrivning av målningarna under rubriken *Al-fresco-målningen i Åbo Domkyrkas chor*. Beskrivningen pågick som en ”följetong” ända till den 17 november 1854 och Agricolamotivet beskrevs i fem nummer. I tidningen fanns inga uppgifter om vem som skrivit texten. Beskrivningen utgavs samma år i bokform med filosofie doktor Fredric Ekman (1798–1872) som författare. Texten i boken är identisk med den som publicerades i *Åbo Tidningar*. I beskrivningen av Agricolamotivet stannade skribenten upp vid att det saknades källor om tid och plats för själva överräckandet. Ekman ville tolka motivet så att det var i samband med biskopsvigningen som Agricola överlämnade översättningen, eftersom detta var den enda gången Agricola veterligen träffade kungen. Vid denna tid var merparten av de bibeltexter Agricola översatte också tryckta. Ekman kommenterade också det faktum att Agricola bar biskopsdräkt inklusive mitra, en katolsk biskops huvudbonad, som Gustav Vasa uttryckligen förbjudit. Tolkningen blev att det från ”artistens” sida var en avsiktlig anakronism för att visa att det endast gått en kort tid sedan den lutherska läran infördes i Sverige. Ekman var på det hela taget positiv i sina kommentarer till freskerna, vilket

sannolikt berodde på att författaren och konstnären var bröder (Ekman 1854, 101–145; Hintze 1926, 10–11, 25). Beskrivningen av målningarna salufördes genom annonser i tidningspressen (se t.ex. HT 23.12.1854, *Morgonbladet* 28.12.1854). Också *Åbo Underrättelser* meddelade att Ekmans bok fanns till salu och konstaterade samtidigt att deras egen planerade presentation inte längre var aktuell då en utförlig sådan nu fanns tillgänglig. Man tillade också – kanske något syrligt – att ”målningen talar också bäst för sig sjelf” (ÅU 19.12.1854).

En i sammanhanget intressant fråga är Agricolas utseende eftersom ingen med säkerhet vet hur han såg ut. Cainberg avbildade Agricola med kort hår och skägg, vilket ansågs bidra till biskopens värdighet (Pyykkö 1991, 115). Cainberg påverkades av sin lärare, konstnären Tobias Sergel (1740–1814), i Stockholm. En annan inspirationskälla kan ha varit det porträtt Lucas Cranach d.ä. målat av Philipp Melanchton. Porträttet finns i konstmuséet Uffizierna i Florens och Cainberg kan ha sett detta under sina studieår i Italien (Pyykkö 1991, 115–116; Lindgren 2007, 552). På Ekmans målning har Agricola helskägg på samma sätt som de andra avbildade männen och i enlighet med renässansens mode. Också prästerna skulle ha helskägg (von Platen 1995, 33, 57). Ekman gjorde också en skiss för det planerade Agricolamonumentet och denna publicerades i den andra upplagan av *Fiskaresonen* (se nedan). På denna skiss är Agricola dock skägglös. Skissen uppvisar stora likheter med den målning Ekman hade gjort av Luther i Åbo domkyrka, men också med Luthermonumentet i Worms, avtäckt 1868, med Luther i en stursk pose med knuten hand på Bibeln (Lutherdenkmal Worms). Agricola har dock en mera ödmjuk framtoning och erbjuder med öppen hand den heliga skriften till folket.

Agricola i litteraturen

Från början av 1800-talet gjordes ny arkivforskning kring den äldre Vasatiden inklusive reformationen. Publiceringen av urkunder från 1500-talet ökade, akademiska avhandlingar och artiklar i tidningspressen bidrog med ny och mera omfattande kunskap om tidsperiodens politiska och kulturella händelser (Mustelin 1957,

477–481). Med början år 1847 utkom litteratur som presenterade biskop Mikael Agricolas liv och verksamhet. Litteraturen var riktad till olika målgrupper i samhället. Redan valet av publicerings-språk, svenska eller finska, visade till vilken målgrupp man riktade sig. Här kommer jag att göra en grov indelning i tre grupper, dvs. den bildade allmänheten, den stora allmänheten och barnen. Ett gemensamt drag i all den litteratur som utkom var att lyfta fram Agricola som en av stormännen i Finlands historia. Artiklar i tidningar eller tidskrifter har inte medtagits då materialet därmed hade blivit alltför omfattande.

Litteratur för den bildade allmänheten

De verk som hänförs till den här kategorin är sådana som kan anses vara riktade till en publik med läsvana och ett intresse för vetenskaplig eller annan mera avancerad litteratur.

Den första presentationen av Mikael Agricola ingick i *Fosterländskt album III* som utgavs 1847 av Herman Kellgren (1822–1856), Robert Tengström (1823–1847) och Karl Tigerstedt (1822–1902). I förordet till det första albumet meddelade utgivarna att innehållet skulle vara fosterländskt och väcka intresse för det fosterländska, men att man inte hade någon noggrannare plan för utgivning och innehåll. Texten om Agricola är skriven av amanuensen vid universitetsbiblioteket Sven Gabriel Elmgren (1817–1897). Enligt författaren var det en självklarhet att en presentation av Agricolas skulle ingå i ett fosterländskt album. Beskrivningen av Agricolas levnad sades bli torftig eftersom så litet är känt om hans karaktär och privatliv, men författaren hoppades ändå att denna brist skulle kunna avhjälpas ”till följe av den ifver hvarmed man numera ibland oss börjat arbeta för allt fosterländskt”. Elmgren inledde med en beskrivning av den katolska tiden och den lutherska lärans väg till Finland. Han beskrev den religiösa litteratur som dittills utkommit och fortsatte sedan med att behandla Agricolas verksamhet med att översätta Bibeltexter till finska och att ge ut också annan litteratur på finska, eller som Elmgren uttrycker det ”på Suomispråket”. Levnadsteckningen innehåller uppgifter om Agricolas liv från födelsen i ett fattigt hem i Pernå över studier i

Wittenberg, verksamhet som rektor och biskop i Åbo till uppdraget som sändebud för fred till Moskva och hans död på hemresan och begravning i Viborg. Agricolas enkla bakgrund såg Elmgren inte som något hinder för en karriär eftersom ”de tider voro redan komna då snillen framträdde ur de lägsta hyddor och ingrepo verksamt i världshändelsernas gång”. Elmgren avslutade sin beskrivning av Agricola med att konstatera att den ”flitiga arbetaren i nationallitteraturens första morgongryning” inte har fått någon minnesvärd av sten, men att han ändå räknades bland ”fosterlandets yppersta”. Albumet anmäldes i *Litteraturblad* av Snellman och speciellt Agricolas levnadsteckning lyftes fram som förtjänstfull. Han uppmärksammade också Agricolas betydelse för reformationens införande och vad det finska skriftspråket betydde för folkets bildning (*Litteraturblad* 1.7.1847).

Den följande presentationen av Agricola ingick i ett verk som från början var ett ambitiöst försök att skapa en nationalbiografi över framstående män ur Finlands historia (Malinen s. X). Initiativet togs av *Borgå tidning* som fått inspirationen av verket *Biografiskt Lexikon öfver namnkunnige Svenska Män* som utkommit i Sverige. Enligt de ursprungliga planerna skulle också en presentation av biskop Agricola ingå i det svenska lexikonet. För uppdraget hade Wilhelm Gabriel Lagus (1786–1859) vidtalats. Lagus skulle även skriva om andra finländare. Av någon anledning blev inte ens Agricolabiografen skriven (Mustelin 1957, 340). Lexikonet hade också fått spridning i Finland. En annan inspirationskälla var det ökade intresset för historieskrivningen i landet i och med att den professionaliserades (Klinge 2010, 203; BT 2.3.1853).

Också andra tidningar deltog i diskussionen och den kanske ivrigaste var *Morgonbladet* där man betecknade förslaget som ”särdeles glädjande” och ansåg det som ”en helig plikt” att ur glömskan lyfta fram ”lysande eller aktningvärda namn”. Tidningen ansåg att ett biografiskt lexikon skulle vara ett lämpligt sätt att sprida kunskap om fäderneslandet, dess forna öden och framstående män samt också de minnesvärda ”fruntimren” även om de ansågs inskränka sig till några få. Och man frågade varför detta var viktigt. Svaret var enkelt: ”Hvad man ej känner, kan man icke älska.” (*Morgonbladet* 10.3.1853).

S.G. Elmgren berättar i sina minnesanteckningar om *Borgå tidnings* initiativ och om att han blev kontaktad av konsul Otto Reinhold Frenckell (1823–1880) som önskade att han skulle åta sig att redigera lexikonet samt att samla ihop en redaktion för att leda arbetet. Frenckell var beredd att fungera som förläggare och att trycka verket på sitt boktryckeri. Elmgren åtog sig gärna uppdraget som han ansåg hade en nationell betydelse (Maliniemi 1939, 49–50). En viss diskussion fördes i tidningspressen om vad lexikonet egentligen skulle kallas (*Morgonbladet* 17.3.1853) och Elmgren berättar att man vid ett redaktionsmöte beslutat att titeln skall vara *Finlands minnesvärde män*. I oktober 1853 inlämnades de första manuskripten för tryckning (Malinen 1939, 63, 79). Enligt planerna skulle ca 500 levnadsteckningar publiceras.

Levnadsteckningarna skulle publiceras i den ordning de blev klara och inte i kronologisk eller alfabetisk ordning. Under perioden 1853–54 utkom som planerat tre häften. Ytterligare ett häfte utkom 1855. Det blev det sista och det ambitiösa företaget kunde inte genomföras enligt planerna. Trots att levnadsteckningarna ansågs vara av god kvalitet möttes lexikonet också av en del kritik. Det som kritiserades var just avsaknaden av alfabetisk och kronologisk ordning. Kritiken drabbade också ordet ”minnesvärd” och bl.a. Snellman ansåg att ”domprostar och distriktsläkare” inte nödvändigtvis kunde placeras i en sådan kategori oberoende av hur väl de utfört sitt arbete i lokalsamhället (Klinge 2010, 204–205; *Litteraturblad* augusti 1855).

Elmgren var själv en flitig medarbetare i lexikonet och skrev bl.a. levnadsteckningen över biskop Agricola (Elmgren 1853, 1854, 286–324). Han inledde sin framställning med att fastslå att Mikael Agricola är ”[e]n av Finlands mest minnesvärda män”. Elmgren ger här en betydligt kortare beskrivning av Agricolas liv än i *Fosterländskt album*. Den innehåller också en redogörelse för vad Agricola översatte, bl.a. Nya Testamentet och Psaltaren samt Luthers katekes och bönböcker. Här beskrevs vidare Agricolas hängivna arbete för att sprida den lutherska läran i Finland. Elmgren ansåg att Agricola var minnesvärd både som det finska skriftspråkets skapare och som religiös ledare i en tid då behovet att frigöra sig från den katolska kyrkans inflytande var stort.

Professor Yrjö Koskinens verk *Oppikirja Suomen kansan historiasta* som utkom 1869 (den svenskspråkiga översättningen *Finlands historia* utkom 1874) fick som det första historiska verket med en konsekvent finskationell tolkning av historien stor genomslagskraft. Koskinen omnämnde här de ”unga finnar” som sändes till Wittenberg för att studera under Luthers och Melanchtons ledning och att dessa då de återvände hem blev utnämnda till viktiga ämbeten och ”blefvo en hvar i sin stad” reformatorer, men fastslog att Mikael Agricola var den främsta av dem. Beskrivningen av Agricolas liv och verk börjar med omnämmandet att han var en fattig fiskargosse från Pernå. Legendan om den fattiga bakgrunden upprepades alltså här. Koskinen framhöll också som reformationens största betydelse att det nationella språket (finska) blev värdigt att vara tolk för det gudomliga ordet (Koskinen 1874, 105–107).

Litteratur för den stora allmänheten

Den litteratur om Agricola som kan uppfattas som riktad till en bredare publik, som är läskunnig men kanske inte läsvan, är kortare texter publicerade i små häften. Framställningen är också mera lättillgänglig oberoende av om den är skriven på svenska eller finska.

År 1858 gav lektorn G.E. Eurén (1818–1872) ut en liten skrift om Agricola på finska. Texten baserade sig långt på den levnadsteckning Elmgren skrivit. Det är närmast fråga om en förkortad översättning till finska och texten följer samma uppställning. Det som skiljer Euréns skrift från Elmgrens finns i slutet. Där uppmanar Eurén det finska folket att med tacksamhet i sina hjärtan uppresa en minnesstod åt biskop Agricola, han som älskade folket och gav det trons och hoppets gåva mer än någon annan gjort.

Finska evangeliska sällskapet i Åbo grundat 1817 hade enligt sina stadgar som främsta uppgift att ”utbreda Evangelii levande kunskap i Finland” och detta gjorde man genom att trycka upp småskrifter på svenska och finska med ett med tanke på läsekretsen lämpligt innehåll. Dessa skrifter sändes ut till prosterier och församlingar där de dels skulle säljas ”till lägsta möjliga” pris och dels delas ut gratis till den som inte hade råd att betala (Björkstrand

2012, 394). Sällskapet gav 1865 ut en skrift med rubriken *Mikä mies Agricola oli?* som var skriven av prästen Anders (Antero) Warelius (1821–1904). Skriften, ett häfte på 16 sidor, gavs också ut på svenska med rubriken *Hvem var Agricola?* Stora delar av skriften är närmast en vendetta mot kung Gustav Vasas sätt att sköta, eller snarare missköta, utbildningsärendena i landet under och efter reformationens införande i landet. Samtidigt lyfts Mikael Agricola fram som en förebild, både som den som värnade om utbildningen i Åbo och som i rollen som reformator ivrade för att religiös litteratur skulle finnas tillgänglig på finska och att folket skulle lära sig läsa. Sällskapet beslöt vid sin årsfest 1865 att skriften om Agricola också år 1866 skulle utdelas gratis (FAT 2.II.1865).

Nyländska studenter vid universitetet i Helsingfors ville under sin studietid förbereda sig för en kommande medborgerlig aktivitet och gjorde detta bl.a. genom att ge ut billiga häften för spridande av bildning till den svenskspråkiga jordbrukande befolkningen. Häftena gick under den gemensamma benämningen *Pennibibliotek för svenska allmogon i Finland* och utkom under åren 1866–1880 med sammanlagt 37 häften (Meinander 1903, 189). De ämnen som behandlades var av vitt skilda slag. Häfte nummer 19, som utkom 1871, berättade om Mikael Agricola och Elias Lönnrot och var skrivet av Rabbe Axel Wrede (1851–1938). Den bild av Agricola som förmedlades motsvarade långt den som finns i andra skrifter som utkom vid samma tid. Wrede påpekade inledningsvis att en nation är värd att ihågkommas om den med vördnad och kärlek kommer ihåg sina stora män som med oegennyttigt arbete bidragit till höjande av bildning och goda seder. Det åligger enligt Wrede landets invånare att se till att deras minne alltid fortlever och han manar till gemensamma ansträngningar för framåtskridande och förkovran av landet.

Litteratur för barn

År 1870 kom skriften *Fiskaresonen. Finlands oförvitlige välgörare* och samtidigt utgavs den också på finska med titeln *Kalastajan poika. Suomen ijäti muistettava hyvätekiä*. På pärmen angavs att den såldes till förmån för Agricolafonden. Författare var lektor

Ludvig Leonard Laurén och den var närmast tänkt som läsning för barn även om ramberättelsen också kunde tänkas inspirera vuxna till fortsatt läsning. En andra upplaga utgavs 1876 och den hade som redan nämnts kompletterats med en avbildning av R. W. Ekmans förslag till hur Agricolastoden kunde se ut och avsikten var tydlig att öka intresset för både skriften och minnesstoden. *Fiskaresonens* långa ramberättelse tar avstamp i nödåren 1867–68 då man i en icke-namngiven kapellförsamling värnade om de barn som blivit föräldralösa genom att bygga en kombinerad skola och barnhem för att ta hand om dem och samtidigt ge bygdens egna barn en möjlighet till skolgång. Efter skoldagens slut kunde barnen belönas med att lärarinnan läste eller berättade för dem om olika viktiga, ofta historiska, händelser. En av dessa berättelser handlade om Mikael Agricola och faktauppgifterna hade Laurén hämtat från *Finlands minnesvärde män*, vilket också angavs i texten (Laurén 1870, 33). I häftet finns också en direkt uppmaning att bidra till den pågående insamlingen för minnesstoden (ibid., 31).

De båda häftena utannonserades till försäljning i dagspressen och i annonserna angavs att de såldes till förmån för Agricolafonden (t.ex. ÅU 22.6.1876). Någon närmare presentation av innehållet finns inte i dagspressen. Då den andra upplagan gavs ut omnämndes häftena som "omtyckta" i samband med en anmälan om att de fanns till salu (HD 27.6.1876). *Vasabladet* rekommenderade sina läsare att införskaffa häftet då det såldes för "att resa en nationens tacksamhetsgård åt en af Finlands största män" (Vbl 31.12.1870).

Också Zacharias Topelius använde sig av uppgifterna om att Mikael Agricola kom från ett fattigt hem och att fadern var fiskare. I *Läsning för barn* (1884) berättade han om *Gossen från Pernå*. Som barn fick Mikael tillsammans med sin far besöka kyrkan men han förstod inte vad som sades. Fadern förklarade att det var latin som prästen använde eftersom detta var det enda språk Gud förstod. Då bestämde sig Mikael för att bli präst och om så behövdes på latin förklara för Gud Fader att han också borde lära sig finska. Då han under sin utbildning hos Luther fick höra att Gud förstod alla språk började han översätta Nya Testamentet till finska och fortsatte översättningsarbetet sedan han blivit biskop (Topelius 1906, 42–48). *Läsning för barn* utkom första gången på svenska 1884 och på finska 1886 med titeln *Lukemisia lapsille*. I

serien, som utkom åren 1865–1896, ingick totalt åtta band med olika teman bl.a. sagor, dikter, vardagsberättelser och skådespel (Orlov 1999, 344). *Boken om vårt land*, som utkom första gången på svenska 1875, användes främst som läsebok i skolorna. Här berättar Topelius om Agricola och att han ”från fattigdom och ringa stånd arbetat sig upp till ett så högt äreställe som biskopsstolen i Åbo”. Topelius ansåg att Agricolas största förtjänst var att han som den första någonsin började använda finska som skriftspråk och berättade om vilka skrifter som Agricola utgav. Berättelsen avslutades med att ”det tacksamma folket skall resa en minnesvärd på hans grav” (Topelius 1875, 310–311). Boken utkom i finsk översättning 1876 med titeln *Maamme kirja*.

Nådde litteraturen fram?

Det fanns alltså en hel del litteratur på svenska och finska som uppmärksammade Mikael Agricolas liv och verksamhet. Hur tillgängliga var då dessa skrifter?

För Lauréns och Warelius skrifter finns uppgifter om upplagans storlek. I förordet till andra upplagan av *Fiskaresonen* meddelade utgivarna att första upplagan på 1000 svenska och 2500 finska exemplar sålts slut på kort tid. Den andra upplagan trycktes i 1000 exemplar på svenska och 5000 på finska (Laurén 1876 förordet, faktura 1876 ÅDA, ÅLA). Warelius skrift trycktes i 30000 exemplar på finska och 6000 på svenska (protokoll 1876, FES, ÅLA). En jämförelse med andra vid samma tid utgivna skrifter kan ge en uppfattning om upplagorna var stora eller små i dåtida förhållanden. Det är främst skrifter riktade till den jordbrukande befolkningen där jämförelser kan göras tack vare att upplagesiffror är kända för en del av lantbruksskrifterna. Dessa skrifter utgavs av Finska hushållningssällskapet. T.ex. en lärobok om jordbruk skriven av Jacob Tengström utkom i finsk översättning 1844 i 5000 exemplar och två år senare i ytterligare 5000 exemplar. En förklaring till den stora upplagan kan vara att boken delvis utdelades gratis. En guidebok om smörframställning trycktes i 4000 exemplar av Uleåborgs läns hushållningssällskap 1869 (Zilliacus 204, 221). Läskunnigheten var väl utbredd och ett intresse att ta

del av det tryckta ordet fanns. Skrifter med olika lantbruksfrågor som tema hade en given mottagarkår då den stora majoriteten levde på landsbygden. Andra skrifter, inklusive de ovan beskrivna, vände sig i andra ämnen till en bredare allmänhet. Jämförelsen av upplagor för skrifter i lantbruksfrågor och för de två ovannämnda skrifterna om Agricola visar att man räknade med att det skulle finnas ett intresse för Agricola bland den stora allmänheten.

Olika typer av skrifter som uppmärksammade Agricola utkom alltså och blev tillgängliga via olika distributionskanaler. Tilltron till det skrivna ordets betydelse, både på svenska och finska, växte vilket framgår inte bara av ökad bokutgivning utan också av att tidningspressen ökade sina upplagor kraftigt på 1850-talet. Som exempel kan nämnas att den totala tidningsupplagan i början av 1850-talet var 5 200 för att år 1858 ha ökat till 15 900. Till detta bidrog förbättrade kommunikationer, bättre tryckeriteknik och ökad folkbildning (Nieminen 2006, 1–9; Zilliacus & Knif 1985, 249–250). Vem läste då tidningar och böcker? Den bildade eliten hade tillgång till inhemsk och utländsk litteratur som lästes och diskuterades i hemmen. Den bredare allmänheten ansågs också vara betjänt av god litteratur som skulle höja bildningsnivån. Därför skulle den nationella litteraturen, främst representerad av skönlitteratur och historia, finnas tillgänglig på landets språk. Den skulle inte bara läsas utan också bidra till lusten att lära nytt. Läskunnigheten och läslusten ökade då skolor för allmogebarn blev allt vanligare från 1840-talet och också genom de sockenbibliotek som vid samma tid inrättades. Biblioteken tillhandahöll både tidningar och böcker. Tidningarna var viktiga också för spridning av information om nyutkommen litteratur främst genom bokhandlarnas annonsering (Mäkinen 1997, 359–364).

Avslutning

I nationsbygget från 1800-talets mitt ingick en medveten strävan att lyfta fram stormän som under historiens gång på olika sätt bidragit till att Finland fick en civiliserad kultur. Också Finland hade i likhet med andra länder sina ”minnesvärda män” som kunde lyftas fram som förebilder för folket. Speciellt sådana som från

relativt enkla förhållanden hade skapat sig en egen karriär var intressanta. Här kommer Mikael Agricola in som en synnerligen lämplig person. Han kom från en bondefamilj och hade skapat sig en framstående ställning i det dåtida samhället. Han var Finlands reformator dvs. lutheran och därmed för 1800-talet oproblematiskt att upphöja till nationell storman. Han översatte eller skrev religiösa texter på finska och gjorde därmed finskan till ett religiöst skriftspråk. Därtill blev hans ABC-bok grunden för att allmogen skulle kunna lära sig läsa texter på finska.

Hur skapades då 1800-talets bild av Agricola? Både bildkonsten och litteraturen utgör intressanta kommunikationsformer för skapandet av bilden av en historiens storman. Historiemåleriet bidrog med en prunkande bild av Agricola som alla som besökte Åbo domkyrka kunde ta del av. Cainbergs relief i akademihuset utgör den första idag kända avbildningen av Agricola, men hur han såg ut i verkligheten visste ingen längre. Litteraturen riktad till den breda allmänheten och till barnen gavs ut i stora upplagor och det visar att utgivarna trodde på att spridningen bland den läsande allmänheten skulle bli stor. Vilken genomslagskraft denna litteratur hade är svårt att bedöma. Som exempel kan nämnas prästen i Snappertuna som i anslutning till redovisningen 1867 av insamlade medel för Agricolastatyn konstaterade att Agricolas förtjänster är nästan fullkomligt okända i församlingen (redovisning 2.5.1866, ÅDA, ÅLA). Den riksomfattande insamling som inleddes 1865 med avsikt att finansiera resandet av en minnesstod över biskop Agricola innebar att många fler församlingsmedlemmar än de som läste böcker fick ta del av budskapet om vem Agricola var och vilken betydelse han hade haft för det finska folket. Ett ytterligare belägg för Agricolas ställning som en minnesvärd man i Finland är det beslut som 1883 fattades om anskaffning av tre statyer, av Luther, Melanchton och Agricola, till Nikolaikyrkan (nuvarande domkyrkan) i Helsingfors (Lindgren 2007, 555).

År 2007 firades Agricolas 450-årsjubileum. Då var det naturligt att karaktärisera honom som Finlands reformator och det finska skriftspråkets fader (Perälä 2008, 3). Hur var det då med detta "faderskap" i de skrifter som granskats ovan? Åtminstone två gånger omnämns det. G. E. Eurén (1858) lyfter i sin skrift fram Agricola som den finska litteraturens fader. L. L. Laurén kallar

i förordet till andra upplagan av *Fiskaresonen* (1870) Agricola just för det finska skriftspråkets fader och nämner hur en annan fader, historieskrivningens fader H. G. Porthan, som staty sedan 1864 sitter ensam och ser ut över den tomma planen mot domkyrkan och väntar på att Agricola skall göra honom sällskap – på en plats värdig de två fäderna.

Källor

Otryckta

- Protokoll 26.10.1865 § 4, C:2 Protokoll (1818–1870), Finska evangeliska sällskapet i Åbo (FES), Åbo landsarkiv (ÅLA)
- Verifikationer till räkningar över Agricolamonumentsfonden för år 1876. Räkning för tryckning av *Fiskaresonen* och *Kalastajanpoika*, Åbo domkyrkoarkiv (ÅDA), ÅLA
- Redovisning från Raseborgs västra prosteri 24.4.1867 med redovisning från Snappertuna församling 2.5.1866, Stamböcker 1867, H II: 48 2b, ÅDA, ÅLA

Tryckta

- Borgå tidning* (BT) 1853
- Finlands allmänna tidning* (FAT) 1865
- Helsingfors Dagblad* (HD) 1876
- Helsingfors Tidningar* (HT) 1854
- Litteraturblad för allmän medborgerlig fostran* (Litteraturblad) 1847, 1855
- Morgonbladet* 1853, 1854
- Turun Sanomat* (TS) 2015
- Vasabladet* (Vbl) 1870
- Åbo Tidningar* (ÅT) 1854
- Åbo Underrättelser* (ÅU) 1854, 1857, 1876
- Elmgren, S. G. (1847): "Mikael Agricola", *Fosterländskt album III*, utg. H Kellgren, R. Tengström, K. Tigerstedt, Helsingfors: Öhmans, s. 121–173
- Elmgren, S.G. (1853 och 1854): "Mikael Agricola", *Finlands minnesvärde män, Samling av lefnadsbeteckningar*. Första bandet, Helsingfors: J.C. Frenckell & son, s. 286–324

- Eurén, G.E. (1858): *Mikael Agricola, Suomens piispa, Uskonopin oikeisia Suomessa, Suomen kielen ensimmäisen harjoittaja kirjoissa*, Hämeenlinna: G.E.Eurén
- Koskinen, Yrjö (1874): *Finlands historia. Från den äldsta tiden till våra dagar*, Helsingfors: E. Holm
- Laurén, Ludvig Leonard (1870): *Fiskaresonen. Finlands oförgätlige wälgörare*, Åbo: Frenckellska boktryckeriet
- Topelius, Zacharias (1875): *Boken om vårt land*. Läsebok för de lägsta läroverken i Finland. Andra kursen, Helsingfors: G.W. Edlunds förlag
- Topelius, Zacharias (1906): *Gossen från Pernå*, Läsnings för barn, Sjätte boken, Helsingfors: G.W. Edlunds förlag
- Warelius, Anders (1865): *Mikä mies Agricola oli?* Turku: Suomen Evankelinen Seura
- [Wrede, Rabbe Axel] (1871): *Mikael Agricola och Elias Lönnrot, Män af folket, Pennibiblioteket för svenska allmogen i Finland utgifwet af Nyländningar XIX:1.2*, Helsingfors: K.E.Holm

Litteratur

- Aittomaa, Sofia (2013): "Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussifiering till rehabilitering", *Historisk tidskrift för Finland* 3/2013, s. 429–468
- Beijerstein, Mauritz (1928): *Johan Gustaf Sandberg 1782–1854*, Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln
- Björkstrand, Gustav (2012): *Jacob Tengström. Universitetsman, kyrkoledare och nationsbyggare*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Ekman, Fredric (1854): *Beskrifning om Al-Fresco-målningen i Åbo domkyrkas högchor*, Åbo: J. C. Frenckell & Son
- Ervasti, Jukka (1989): *Kuvataide autonomian alkuajalla, Ars Suomen kuvataide 3*, Helsinki: Otava
- Gardberg, C.J. & Heininen, Simo & Welin, P.O. (2000): *Nation-alhelgedomen. Åbo domkyrka 1300–2000*. Helsingfors: Tammi
- Hintze, Bertel (1926): *Robert Wilhelm Ekman 1808–1873. En konsthistorisk studie*. Helsingfors: Schildts

- Jalava, Maria (2006): *J. V. Snellman. Mies ja suurmies*, Helsinki: Tammi
- Klinge, Matti (2010), *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, Helsinki: Suomalaisuuden Kirjallisuuden Seura
- Knif, Henrik (2015): *Bränna vingarna, Erik Cainberg och hans värld*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner
- Knutsson, Johan (1987): *Till minnet av Gustav Vasa i Geijers och Karl Johans tid – om Gustaf Sandbergs fresker i Uppsala domkyrka*, Upppland (årsbok): Uppsala fornminnesförening
- Lindberg, Bo (1998): ”Måleri från romantik till realism”, *Konsten i Finland*, Helsingfors: Schildts
- Lindgren, Liisa (2007): ”Mikael Agricola – uskonpuhdistaja 1800- ja 1900-luvun julkisessa taiteessa”, *Teologinen aikakauskirja Teologisk tidskrift* 2/2007, s. 551–563
- Lovén, Christian (2010): Domkyrkans konsthistoriska ställning, Christian Lovén, Herman Bengtsson, Markus Dahlberg, *Uppsala domkyrka III. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning*, Uppsala: Uppsalamuséet
- Maliniemi, Aarno (1939): ”Julkaisijan alkusanat”, Maliniemi, Aarno (toim.), *S.G. Elmgrenin muistiinpanot*, Suomen historian lähteitä II, Helsinki: Suomen historiallinen seura
- McRae, Kenneth D. (1999): *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Finland*, Helsingfors: Academia Scientiarum Fennica
- Meinander, Valter B. (1903): ”Nyländska afdelningens folkbildningsarbete”, *Album utgifvet af Nylänningar XI*, Helsingfors
- Mustelin, Olof (1957): *Studier i finländsk historieforskning 1809–1865*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Mäkinen, Ilkka (1997): ”Nödvändighet av LainaKirjasto”. *Modernin lukubalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- Nieminen, Hannu (2006): *Kansa seisoi loitompana*, Tampere: Vastapaino
- Nummelin, Rolf (1998): ”Skulpturen”, Rolf Nummelin (red.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid*, Helsingfors: Schildts, s. 169–170
- Orlov, Janina (1999): ”’Var glad som sparven kvittrar’ – barnlitteraturen”, Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria*,

- Första delen 1400–1900, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 339–350
- Perälä, Anna (2008): Mikael Agricola. Det kungliga tryckeriets mest betydande kund, *Biblis: tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk*, s. 3–24
- von Platen, Magnus (1995): *Svenska skägg. Våra mansbakor genom tiderna*, Stockholm: Fischer & Co
- Pöykkö, Kaarina (1991): *Erik Cainberg ja hänen reliefsarjansa Turun vanhassa akatemiatalossa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto
- Sjöberg, Ursula (1994): *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland*, Stockholm: Stockholmia förlag
- Wassholm, Johanna (2008): *Svenskt, finskt, ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–35*, Åbo: Åbo Akademi
- Zilliacus, Clas & Knif, Henrik (1985): *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningsskede i Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Zilliacus, Lars (2004): *Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter – en källa för forskningen IV*, Åbo: Åbo Akademis förlag

✎ ”Orfeus sjunger om sorg”. Familjeelegin i Gösta Ågrens författarskap

Anna Hollsten

”Bland elegiska poeter / bär jag fram ditt arv” heter det i Gösta Ågrens dikt ”Rudolf Ågren” (Ågren 1961, 70). Diktjagets karakterisering av sin genre är träffande. Dikten i fråga är nämligen en elegi skriven till minne av författarens år 1957 avlidne far. Genren förekommer redan i Ågrens debutsamling, *Kraft och tanke* (1955), och Ågren återkommer till den också senare i sitt författarskap.

Benämningen elegi har under sin långa historia fått olika betydelse. Numera är elegin en dikt som behandlar sorg och förlust¹ (se t.ex. Braden & Fowler 2012). Föreliggande artikel fokuserar på Ågrens så kallade familjeelegier som är skrivna till minne av diktarens familjemedlemmar. Termen kommer från Jahan Ramazani (1994, 18–19, 216–333) som i sin forskning om den moderna engelska elegin framhållit att genren från och med mitten av 1800-talet utvecklats i riktning mot det intima och partikulära jämfört med de tidiga elegiernas mera allmängiltiga karaktär. Familjeelegin är ett resultat av detta utvecklingsmönster.

1 Adjektivet *elegisk* kan anspela på vemodiga dikter även i vidare bemärkelse. Om den elegiska stilarten (eng. *mode*) se t.ex. Bloomfield 1986, 155–157.

Elegigenren har moderniserats i takt med sekulariseringen av det västerländska samhället och medikaliseringen av döden. Genren är fortfarande i hög grad produktiv och tillkomsten av nya undergenrer, såsom bröstcancer- och AIDS-elegin, har bidragit till nydanande elegiforskning (se t.ex. Kennedy 2007, 57–104). Elegin är aktuell inom litteraturforskningen också på grund av ett nyuppväckt intresse för känslornas roll i litteraturen som i sin tur är en följd av den affektiva vändningen inom humanistisk forskning (se t.ex. Helle & Hollsten 2016).

Enligt Peter Sacks (1985, xii) formulering kännetecknas elegin av en "sällsynt stark sammanflätning av emotion och retorik, av förlust och figuration" (min översättning). Sacks utgår från en psykoanalytisk syn på sorg och tolkar elegin i termer av sorgearbete, ett begrepp som Freud myntade i essän "Sorg och melankoli" (1915, 1917). I sin essä skiljde Freud (1981) mellan två olika sätt att reagera på förlust varav det ena är sorg och det andra melankoli. En förenklad tolkning av Freuds teori är att den kvarlevande genom sorgearbete frigör sig från det förlorade objektet för att därefter kunna rikta sin kärlek mot ett nytt objekt. Den melankoliska sörjaren har däremot svårt att släppa ifrån sig det förlorade objektet vilket leder till en komplicerad sorg, till exempel långvarig depression. Sacks (1985, 2, 17, 24) framhåller att den traditionella elegin som framställer förlusten som en process som leder från känslor av djup sorg till tröst och lindring motsvarar den psykoanalytiska synen på ett lyckat sorgearbete.

Ramazani (1994, 3–4) har följt i Sacks fotspår beträffande den psykoanalytiska teoriramen, men understryker att moderna elegiker tenderar att vara melankoliker för vilka förlusten är ett öppet sår som inte vill läka. De får inte lindring i sin sorg till exempel av tanken att livet skulle fortsätta i någon form efter döden. Sålunda är många av de moderna elegierna enligt Ramazani så kallade antielegier som inte följer den traditionella elegins båge från förtvivlan till tröst. Den psykoanalytiska synen på sorg har varit föremål för välbefogad kritik (se t.ex. Silverman & Klas 1996), men Ramazanis idé om antielegin som ifrågasättare av elegins konventioner är fortfarande fruktbar. Efter Ramazani har bland annat R. Clifton Spargo (2010) arbetat vidare med antielegin. Jag

återkommer till begreppet såväl som till elegins konventioner i samband med analysen av Ågrens familjeelegier.

Syftet med denna artikel är för det första att undersöka hur Ågrens elegier förhåller sig till elegins konventioner och för det andra att utreda vilken roll elegin har i Ågrens poetik. Författaren förhåller sig själv kritisk till sin tidiga poesi, som präglades av vänsterideologiskt engagemang, och har betraktat samlingen *Molnsommar* (1978) som sin egentliga lyrikdebut (Ågren 1990, 13; se även Ekman 2000, 282). Formmässigt hade Ågrens poesi i detta skede utvecklats mot en allt stramare stil med förkärlek för paradoxer och aforistiska förtätningar (Ekman 2000, 150). Anna Möller-Sibeliuss (2016, 94), som forskat i Ågrens tidiga lyrik, anser dock att den första fasen i det långa författarskapet kan ge en nyckel till Ågrens senare diktning. I likhet med henne betonar jag relevansen av Ågrens tidiga samlingar i utstakandet av hans poetik och hävdar att elegin är ett av de element som skapar kontinuitet i författarskapet.

Min uppläggnings är kronologisk. Jag börjar med Ågrens tidigaste familjeelegier, varefter jag analyserar elegin ”Graven i Jakobstad” (1968) ingående. Denna elegi med sina paradoxala utsagor om liv och död är särskilt intressant med tanke på författarens senare poetik. Likaledes är dikten ett exempel på hur det antielegiska gestaltar sig hos Ågren. Avslutningsvis behandlar jag familjeelegierna i *Jär-trilogin* (1988–92) som representerar den mogna fasen i Ågrens diktning. Ett av mina exempel är långdikten ”Orfeus’ återkomst” (1992) som faller utanför elegigenren. Myten om Orfeus och Eurydike, som dikten anspelar på, är emellertid emblematisks för elegigenren (se Sacks 1985, 71–72) och dikten ger upphov till frågan i vilken mån Ågren i likhet med Orfeus försöker väcka sina älskade till liv med sin sång.

De tidiga familjeelegierna

Tuva Korsström (2013, 109–123) har presenterat Ågrens författarskap inom ramen för en familjeberättelse som skapas av författarsyskonen Leo, Inga, Erik och Gösta. Återkommande gestalter är också föräldrarna Olga och Rudolf Ågren. Ågrens familjeelegier

kan läsas som delar av familjeberättelsen. Förlusten av föräldrarna samt syskonen Inga och Leo är motiv som Ågren återkommer till i sitt författarskap; därtill har brodern Ernst tillägnats en elegi.

För Gösta Ågrens (f. 1936) del börjar uppbyggandet av familjeberättelsen med elegin ”Värmen, skyddet, livet – ur det förgångna” som publicerades 1955 i debutsamlingen *Kraft och tanke* (= KT). Dikten är en elegi som värnar om minnet efter Ågrens 1953 avlidna mor. Modern nämns inte vid namn, men dikten innehåller uppgifter om hennes liv, som Ågren berättat utförligare om i sina självbiografiska prosatexter (se t.ex. Ågren 1981, 3–5).

Dikten börjar med en inledning i vilken diktjaget ser ”skugglösa forngestalter”, som ”krossar tapetens grå” (KT, 43). I den tredje av inalles åtta strofer träder modersgestalten ut ”från tapetens grätynande dimma” varefter diktjaget tilltalar henne:

Nu står du så levande död
och jag minns ändå inte
din skrattande, springande barndom,
din slitfyllda,
starka och strävande ungdom,
dina halvgalna år
som nervsjuk barnaföderska,
pressad av ansvar,
arbete.

(KT, 44–45)

Apostrofen är en av de mest bestående av elegins konventioner. Tilltalet av den avlidne kan härledas till forna riter med vars hjälp man försökte frammana den döde till liv (Sacks 1985, 25–26). I Ågrens dikt är den tilltalade modersgestalten paradoxalt ”levande död”. Minnet av den bortgångna är så starkt att hon förefaller stå levande framför honom.

Diktjaget skildrar moderns livshistoria alltifrån hennes barn- och ungdomsår. I femte strofen övergår han till minnesbilder från sin barndom:

Det enda jag minns
är din mödosamma astmaandning,
som drog och flämtade och pinade och skrek.
[--]
Och tydligast av allt:
din mjuka allt helande famn
att rulla samman som en hundvalp i.

(KT, 45)

Dikten är framför allt en kärleksförklaring till modern som sina plågor till trots gett sina barn ömhet och tagit hand om sin familj. Uppräkningen av minnesbilderna, som präglas av fattigdom, sjukdom och lidande, fortsätter i de två följande stroforna. Diktjaget minns hur modern "sjuk och böjd" skalade "smutsiga potäter, / som alltid var för få och för små, / men alltid potatis, / dag ut och dag in potatis" (KT, 46). I den avslutande strofen skildrar diktjaget i korthet hennes sista plågsamma stunder:

Till sist var du för trött att orka andas mera
och dog.
Mager och infället kantig – blek.
I det sista andades du
– tungt, halvskrikande, rosslande
som aldrig förr.
Ty du var för ung att dö!

(KT, 47)

Som tidigare framgått avslutas traditionella elegier vanligen med känslor av tröst och lindring, men Ågrens elegi slutar med ett förtvivlat utrop. Avslutningen kommer delvis som en överraskning, eftersom dikten annars är tämligen konventionell i och med tilltalet och den kärleksfulla skildringen av den avlidna modern. Däremot pekar slutet mot det antielegiska såtillvida att diktjaget inte har försonats med tanken på moderns död utan förlusten av henne är fortfarande smärtsam. Utropet i den sista versraden kan till och med tolkas som ett utbrott av vrede. Skuld-känslor som ger upphov till självföreläuser och vredesattacker riktade mot den avlidna för att denna har gått bort och lämnat sin älskade

är typiska för moderna elegier med antielegisk prägel (Ramazani 1994, 5). Även om vredesutbrottet syntaktiskt riktar sig till modern är det inte hon utan snarare hennes tragiska öde som är föremål för diktjagets vrede. Mellan raderna kan man läsa att han anser fattigdomen vara en av de största orsakerna till hennes plågor.

Ågren återvänder till familjeelegin i *Ett brev från Helsingfors* (= BH; 1961) med dikten "Rudolf Ågren", som jag citerade kort i inledningen. Dikten inleds med ett tilltal till den avlidne fadern vars styrka diktjaget berömmar: "Fader, stark i livets / giftiga, vardagliga grotta / var du" (BH, 70). Tilltalet såväl som prisandet av fadern fortsätter genom hela dikten. Diktjaget omtolkar det han tidigare ansett vara svaghet som styrka: "Sena kvällar i år [--] har jag förstått din svaghets omätliga styrka" (BH, 70). Styrkan har legat i faderns bejakelse av livet även under svåra omständigheter samt i hans solidaritet med alla, även främlingar och fiender (BH, 70).

"Rudolf Ågren" är en mera traditionsenlig elegi än dikten till modern såtillvida att diktjaget tröstas av tanken på att fadern lever vidare i sin livshållning enligt vilken "livet / är gott, livet rikt" (BH, 70). Medan elegin till modern avslutades med ett förtvivlat utrop eller ett vredesutbrott, slutar "Rudolf Ågren" i en betydligt fridfullare stämning. Även faderns liv hade präglats av fattigdom, men diktjaget hävdar att denne alltid övervann svårigheterna och följde "lagen om liv" (BH, 71). Elegin avslutas med att diktjaget kallar fadern för "livets son" (BH, 71). Även om dikten saknar explicita hänvisningar till kristet tänkande, kan man i metaforen "livets son" urskilja religiösa tonfall som ger upphov till tolkningen av fadern som ett slags Kristusfigur. Dikten uttrycker inte direkt någon tro på ett liv efter döden, men anspelningen på Kristus samt faderns andliga arv som diktjaget ser som sin uppgift att föra vidare artikulerar viss tillförsikt och framtidstro.

Ågren fortsätter bearbetningen av föräldrarnas bortgång i dikten "Döden" ur samlingen *Säg farväl åt natten* (= SFN; 1963). I stort sätt behandlar dikten minnet efter fadern, eftersom skildringen av moderns bortgång i den första strofen av dikten mest fungerar som upptakt till beskrivningen av faderns sista år. I den andra strofen flyttas fokus till änkingen som först sörjer sin hustrus död och därefter själv avlider i cancer. Hustrun och mannen namnges inte

i de tre första stroforna, men på slutraderna apostroferar diktjaget sin fader, vilket motiverar läsningen av dikten som familjeelegi:

Fader, denna tunga ros,
född ur min vandring
åter till ditt hus,
mähända vissnar. Dock är oförgängligt
återvunnen nyckeln till din dörr,
ditt arv i mitt hjärta.

(SFN, 76)

Liksom i "Rudolf Ågren" får diktjaget här tröst av det immateriella arvet fadern lämnat efter sig och som han värnar om i sitt hjärta. Relationen mellan fadern och sonen har tydligen präglats av ett avbrott, eftersom diktjaget åter vandrar till faderns hus och återvinner nyckeln till huset. Med tanke på frågan om hur Ågrens elegier förhåller sig till genrekonventionerna är det betydelsefullt att nyckeln, som alltså representerar arvet efter fadern, är *oförgängligt* återvunnen. Då allt annat är förgängligt är arvet efter fadern bestående i enlighet med genrekonventionerna.

Den sista strofen i "Döden" inrymmer en metalyrisk tematik kännetecknande för elegier. Det bestående arvet kontrasteras mot en metalyrisk bild av en tung ros som "mähända vissnar" (SFN, 76). Rosen är en konventionell symbol för diktkonsten; här förefaller det som om diktjaget självreflexivt syftar på sin egen elegiska dikt vars betydelse han ifrågasätter. Självkritik är ett typiskt drag särskilt för moderna antielegiker (Spargo 2010, 415–416), men i Ågrens elegi går självkritiken inte så långt att det skulle vara befogat att tala om antielegi. Ett visst mått av skepsis gentemot språkets möjligheter att ge uttryck för sorg och bjuda tröst har alltid ingått i genren (Weisman 2010, 1, 5). I antielegin stärks likväl misstron mot diktspråkets uttrycksförmåga ytterligare. Därtill har antielegikerna överhuvud hyst betänkligheter mot poesins betydelse i vår samtidskultur och dryftat frågan om i vilken mån det är berättigat att utnyttja andras död för att skapa konst (Spargo 2010, 416.)

De etiska frågorna har fått allt mer plats i elegins repertoar efter andra världskriget och holokaust; Adornos (1955, 31) ofta citerade uttalande om man överhuvudtaget kan skriva dikter efter

Auschwitz har alltså en viss relevans även för elegins utveckling under 1900-talets senare hälft. Som Möller-Sibeliuss (2016, 71–76) har hävdade har Ågren inte undvikit att gå in det av Adorno utpekade dilemmat utan valt att skriva dikt ”både *efter* och *om* Auschwitz” med pacifism och anti-våld som sina ideal.

Hur förhåller sig då de tidiga familjeelegierna till Ågrens vänsterideologiskt präglade diktning från samma period? Möller-Sibeliuss (2017, 22, 35) har noterat att Ågrens kärlekslyrik från 1960-talet är sammankopplad med ett underliggande politiskt engagemang. Detsamma gäller familjeelegierna: fattigdomen, som tematiseras både i dikten om modern och i ”Rudolf Ågren”, betecknar den mest påtagliga kopplingen till Ågrens engagemangsdiktning. Ett annat gemensamt drag är ett tydligt patos som i förening med idealism enligt Möller-Sibeliuss (2016, 74) är kännetecknande för Ågrens politiska diktning från 1950- och 1960-talen. Sammantaget är Ågrens tidiga familjeelegier traditionsenliga elegier med syftet att hedra den avlidna: porträttet av de båda föräldrarna är mer eller mindre idealiserat. Fadern gestaltas rentav som en hjälte. Mitt följande exempel, ”Graven i Jakobstad”, innebär en förskjutning i Ågrens elegiska diktning såväl som i hans lyrik överlag.

Antielegi, skuld och identifikation

”Graven i Jakobstad” står att läsa i samlingen *”Ågren”* (= Å; 1968) som fick ett berömande kritikermottagande. Ågren ansågs ha ”funnit sig själv – sitt språk, sin ideologi” (Andersson 1968) och han prisades för sitt förnyade uttryck: ”Aldrig förr har Ågrens text varit så stringent och koncentrerad, så ren, stram och naken som nu” (Stenius 1968). Också ”Graven i Jakobstad” kännetecknas av en lakonisk stil även om den är över fyra sidor lång och ensam utgör den fjärde avdelningen i *”Ågren”*.

Dikten i fråga är en elegi skriven till minne av Ågrens syster, poeten Inga Ågren, som dog i oktober 1965, 33 år gammal. Den första raden i dikten tecknar utgångsläget för dikten: ”Min syster dog i höstas” (Å, 45). Några rader senare får vi veta att hon länge hade plågats av sjukdom. Ågren har i andra sammanhang berättat om systemens sjukdomsförlopp; hon led av schizofreni, men den

slutliga dödsorsaken var uremi, som förorsakats av starka mediciner mot lungsot (se t.ex. Ågren 1981, 5–6, 9–10).

Hon dog, inlåst i sjukdom,
sin tioåriga död.
Jag grät, torterad. Varför
vet jag inte. Hon var ju död.

(Å, 45)

Diktjagets förundran över sin reaktion på systemens död är som ett slag i magen för en läsare som tänker i konventionella banor om sorg: de flesta av oss torde tycka att det är naturligt att gråta då man förlorat en nära anhörig. Ågren använder sig här av paradoxen,² som enligt Lars Huldén (1986, 128–129) blir ett viktigt stildrag hos honom just från och med Ågren:

Vi sörjer inte över döden.
Det är livet vi begråter:
livet, vårt liv,
instängt i sig självt,
avklätt framtiden, sin enda dräkt.
Sorgen gäller livet. Endast döden
är någonting som inte finns.

(Å, 47)

Elegiforskaren W. David Shaw (1994, 4) utgår från idén om paradoxen som kännetecknande för elegen. Han hävdar att paradoxen ofta tjänar elegikern i stunder av kris. Shaw är en solitär bland elegiforskarna i det avseendet att paradoxen inte brukar omnämnas som ett typiskt drag för elegen i allmänna framställningar om genren. Men hans forskning har relevans för Ågrens diktning genom att han fäster uppmärksamhet vid att paradoxen kan ge uttryck för det utsägliga i sorg och för obegripligheten av vår egen och andras död (Shaw 1994, 5). Ekman (2016, 538) är delvis inne på samma

2 Paradoxen är ett skenbart motsägelsefullt påstående som vid närmare påseende visar sig vara sant. Dess retoriska effekt är att fänga läsarens uppmärksamhet genom att vända på perspektivet och visa invanda föreställningar i nytt ljus (Murfin & Ray 2003, 325; se även Herberts 2001, 16–17).

linje i sin tolkning av Ågrens paradoxer. Han knyter paradoxen till Ågrens materialistiska världssyn som hamnar i konflikt med känslor som väcks av vår dödlighet. Paradoxen fungerar alltså som medel att uttrycka ”svårdefinierbara fenomen och känslor”, ”ett sätt att tala om döden och att nå bortom dem”. Ekman påpekar att paradoxen för Ågren också är ett medel att utveckla sina tankar vidare mot en mera konkret och praktisk syn på livet och döden.

I ”Graven i Jakobstad” kan diktjagets förundran över sin gråt efter systemens död indikera en materialistisk syn på döden. Det finns med andra ord inget att sörja över efter att livet har upphört. ”Sorgen gäller livet. Endast döden / är någonting som inte finns” (Å, 47) kan tolkas på liknande sätt, men påståendet får sin förklaring också genom den mimetiska kontexten i dikten, systemens förtida död. Det är inte systemens död i sig som diktjaget tycker ska begråtas utan hennes liv. Raderna ”livet, vårt liv, / instängt i sig självt, / avklätt framtiden, sin enda dräkt” och “[l]ivet hinner aldrig riktigt / bli något Som Finns” (Å, 47) angår oss alla, men gäller särskilt systemen för vilken livet på grund av sjukdom ofta var övermäktigt plågsamt (Å, 45-46).

Diktjagets sorg över systemens död är starkt belastad av skuld. Den mest uppenbara orsaken till hans skuldkänslor är upplevelsen av att ha svikit systemen då hon var döende. Istället för att besöka henne reste han bort: ”Javisst! Jag lovade att söka upp henne / innan resan. Jodå!” (Å, 46). Skuldkänslor och självkritik är relativt vanliga motiv i traditionella elegier, men de får en ännu större roll i moderna antielegier i vilka självanklagelserna hindrar sörjaren från att få lindring i sin sorg (Ramazani 1994, 4-6). I Ågrens dikt intar skuldtematiken en så central plats att det är befogat att tala om antielegi. Dessutom förstärks det antielegiska draget av en metalyrisk problematik. Diktjagets inställning till dikten är överraskande negativ. Han kritiserar poesin för dess lögnaktighet och känslolöshet: ”Poesi är lögnen satt i sång. / Dikterna petar som fingrar / på våra känslor.” (Å, 47). En av elegiens viktigaste funktioner är att skänka tröst för den sörjande, men diktjaget i ”Graven i Jakobstad” är kritisk mot tanken på dikten som terapi. Han klandrar sig själv för att han bedövar sina skuldkänslor i poesi: ”Jag svek henne. Och nu / slår jag mig medvetlös / med dikter, som är höga av ord!” (Å, 47). Metaforiken som Ågren nyttjar här

bygger på en parallell mellan ord och rus; det heter också att "[v]erbaliserad ärlighet / är opium i ord" (Å, 47). Det kan tänkas att Ågren med denna metaforik kritiserar sin tidigare diktning. Patoset i hans tidiga poesi fick till exempel kritikern Ulla Olin (1965) att använda ordet *berusning* (se även Möller-Sibelius 2016, 76–77): "Nästan genomgående har hans tonfall varit starkt upprört, en känslouppladdning som stått på gränsen till berusning inför det måttlösa i själva lidandet."

Språkbruket är stramare i "*Ågren*" än tidigare, men den sociala dimensionen är fortfarande aktuell. I "Graven i Jakobstad" är bilden av framtiden dystert: "Vår skräck för varandra tjocknar. / Hungern äter. / Kriget lever." (Å, 48). I denna framtidsvision har dikten inte längre någon funktion: "Dikten upphör" (Å, 48). Om Ågren tidigare ansåg poesin vara ett medel för socialt engagemang är han nu betydligt mer pessimistisk. Pessimismen gäller överlag våra möjligheter att hjälpa andra och vår medkänsla för de svaga och förtryckta. Diktjaget "skriver mekaniskt: / 'Sporadiska gåvor är vänliga piskslag. / De viftar bort.' Men händerna är kalla." (Å, 48). Raderna har en allmänmänsklig innebörd men kan också tänkas peka på diktjagets skuld känslor gentemot sin syster. I de påföljande raderna återkommer han nämligen till resan som hindrade honom från att besöka systemen: "Jag reste, och jag återkom / sent på hösten bara till hennes grav." (Å, 48).

I slutet av dikten sker en förskjutning vilket är kännetecknande för elegier som ofta avslutas med en tröstbringande coda. Men Ågren vänder på konventionerna. Han bygger en kristlig ram genom att anspela på Jesu uppståndelse. Diktjaget "håller vakt" vid systemens grav likt vakterna vid Jesu grav (se Matt. 27:62–66). Han har en vision om att "[e]n natt / skall verkligheten växa [--] / graven ligga dramamörk, djup som oktober, / den vita kistan sjunka som ett moln" (Å, 48). Till skillnad från evangelieberättelsen sker här ingen uppståndelse utan kistan sjunker tvärtom djupare in i gravens mörker. Bildspråket understryker skillnaden. I den kristliga ikonografin brukar uppståndelsen kopplas ihop med starkt ljus och Kristus avbildas ofta omringad av eller stående på ett moln. Ljus och mörker är typiska topoi också i traditionella elegier som skildrar sorgprocessen som ett skifte från mörker till ljus. Genom att bryta mot konventionerna tar Ågren avstånd från

den kristna uppfattningen om livet efter döden. Slutet av dikten kan dock uppfattas som trösterikt vilket framgår i diktens coda.

I den treradiga codan, som är avgränsad från den övriga dikten med kursivering³, uttrycker diktjaget en stark identifikation med sin omvärld och sina medmänniskor inklusive den avlidna systemen: ”Jag är de människor jag talar till, / detta landskap som jag lever i. // Jag är min döda syster.” (Å, 49.) I förordet till Inga Ågrens samlade dikter beskriver Ågren (1981, 9) sorgen efter systemens död: ”Man ser, att den döda går bort med en del av ens eget liv. Man förstår henne på ett tätare, närmare sätt.” Formuleringen i dikten är radikalare. Diktjaget upplever inte bara att en del av honom dött med systemen utan han identifierar sig med och känner empati för henne, något som förutsätter en känsla av delaktighet i att vara död (se Ratcliffe 2015). Ur en psykoanalytisk synvinkel kan identifikationen med den döda tolkas som ett misslyckat eller åtminstone som ett oavslutat sorgearbete. Självt är jag benägen att tolka slutet av dikten ur ett nutida perspektiv på sorg där den sörjandes strävan att i någon form fortsätta förhållandet till den bortgångna inte framstår som patologisk.⁴ Diktjaget har genom identifikationen med den döda systemen funnit en lösning på sin skuldbelastade sorg och det antielegiska draget i dikten tunnas därmed ut.

Porträttdiktning och vidareutveckling av familjelegin

Efter ”Graven till Jakobstad” följer en lång paus när det gäller familjelegin i Ågrens lyrik. Däremot blir reflexionen över döden ett frekvent tema i författarskapet under 1970- och 1980-talen. Enligt Ekman (2000, 282; 2016, 538) är det just då som paradoxen spelar en betydande roll i Ågrens diktning. Jag instämmer med Ekman men betonar att när det gäller anknytningen mellan dödstematiken och paradoxen är ”Graven i Jakobstad” en viktig föregångare för Ågrens senare poesi. Det är i ”Ågren” och framför allt i elegin till systemen som Ågren introducerar sina paradoxalt formulerade

3 Kursivering används också på tre andra ställen i dikten.

4 Om den sk. *continuing bonds*-modellen på sorg se t.ex. Silverman & Klass 1996, 16–20.

tankegångar om liv och död. Sedan varierar och utvecklar han dem vidare under de två följande decennierna.

Under 1980-talet använder Ågren oftare porträttdikten än elegin för att behandla förlusten av de närstående. ”Leo” ur samlingen *Den andre guden* (1985) är ett porträtt av den 1984 avlidne Leo Ågren medan han ännu levde, men tillsammans med dikten ”Efteråt” som är tryckt på samma uppslag kan den läsas som en minnesdikt till brodern; titeln ”Efteråt” kan alltså peka på tiden efter Leos död (Ågren 1985, 36–37). Porträttdiktningen är kännetecknande särskilt för Ågrens följande samling, *Jär* (= J; 1988) som innehåller en avdelning med beskrivningar av fotografier på bortgångna släktingar. Också Inga och Leo porträtteras åter.

Flera av dikterna i *Jär* innehåller elegiska element, men endast dikten ”Mor, en höstdag” som behandlar minnet av diktjagets mor är en otvetydig elegi. Då man jämför den med Ågrens tidigare elegi till modern är skillnaden påfallande både angående form och innehåll. Uppräkningen av metonymiska bilder i den tidiga elegin har ersatts av komprimerade metaforer, och det konkreta biografiska stoffet har reducerats betydligt:

En storm rasar, instängd
i sina trånga timmar. Blodröd
står handflatan över skogen
av spjut. Hennes död var
alltför stor. Det, som hände,
endast hände. Det var morgon
eller kväll. Fåglarna trevade
på himlens yta. Det mycket
stora sker inte; det är.
Vid min skrivande hand
sitter jag nu, orörlig
av längtan, men utan sorg.
Hon dog, endast dog.
Och stormen upphör;
den är fri igen.

(J, 43)

Dikten både inleds och avslutas med en bild av storm som speglar diktjagets känslor. Det är minnet av moderns död som aktiveras och får stormen att rasa tills den i slutet av dikten upphör. Diktjaget reflekterar över moderns död som han beskriver som "alltför stor" och fortsätter med att säga att "[d]et som hände, / endast hände" och att "[d]et mycket / stora sker inte; det är." Det är som om moderns död hade överskridit uppfattningsförmågan. I den tionde versraden förskjuts perspektivet från minnet av förlusten till den skrivande stunden då diktjaget har fått distans till den svåra tiden efter moderns död. Också skrivandet i sig kan tänkas ha en lindrande effekt: "[d]et är som om själva skrivandet ger svalka", konstaterar Åsa Stenwall (2006, 175) i sin läsning av dikten.

Medan den tidiga elegin slutar med det förtvivlade utropet "[t]y du var för ung att dö!" (KT, 47), har den djupa sorgen i "Mor, en höstdag" förvandlats till en mindre smärtsam längtan. Genom att kontrastera minnet av förlusten mot diktjagets känslor i nuet skildrar dikten i förtätad form processen från ofattbar förlust till en fas då diktjaget kommit över sorgen. Detta betyder inte att diktjaget skulle ha släppt banden till sin moder. Längtan finns ju kvar. Därmed skiljer sig diktjagets känslöförlöpp från den psykoanalytiskt präglade synen på sorg och an knyter snarare till det nutida synsätt som betonar de fortsatta banden till den avlidne.

Som elegi är "Mor, en höstdag" traditionell såtillvida att diktjaget i slutet av dikten har försonats med sin förlust. Men annars är elegin inte särskilt traditionsenlig. Tilltalet som präglar Ågrens tidiga elegier saknas och inte heller bildspråket är typiskt för elegier. Endast bilden av fåglarna som "trevade / på himlens yta" (J, 43) kan kopplas till genrekonventionerna i och med att fågeln är en allmän transcendentfigur (och en återkommande transcendentssymbol också hos Ågren [se Möller-Sibeliuss 2016, 70]). Man kan dra slutsatsen att familjeelegin i Ågrens diktning här har nått fram till sin mogna fas. Ågren har införlivat elegin i sin egen formmedvetna poetik och nästan helt rensat den från genremässigt allmångods men utan att den resulterar i en antielegisk modulering av genren såsom i "Graven i Jakobstad".

Modersgestalten förekommer ytterligare i långdikten "Orfeus' återkomst" som avslutar samlingen *Hid* (= H; 1992), den sista delen av *Jär*-trilogin. Orfeus har å ena sidan ansetts vara elegikern

framför andra eftersom han i myten om Orfeus och Eurydike lyckas beveka väktarna i dödsriket med sin sång. Å andra sidan har Sacks framhåvt att Orfeus är en misslyckad sörjare då han inte förmår släppa ifrån sig sin älskade och omvandla henne till ett minne utan försöker få henne tillbaka från underjorden (Sacks 1985, 70–71.) I Ågrens metalyriska dikt är Orfeus vandring i underjorden en allegori för diktskapandet. Dikten slutar med att Orfeus, poetens alter ego, återvänder från underjorden till sitt barndomshem och återser sin mor:

Luften är orörlig i stugan.
Långsamt, med rörelse efter
rörelse, skalar mor potatis.
Är det fattigdom och sjukdom
som står stilla härinne?

(H, 60)

Bilden av den potatisskalande modern är bekant redan från debutsamlingen. Korsströms (2013, 122) tolkning enligt vilken ”den mångbesjungna” modern ”förvandlats till en elegisk symbolgestalt” är träffande. I ”Orfeus’ återkomst” omvandlas sorgen över modern nämligen så småningom till sång. Sången är inte förmögen att väcka modern till liv men Orfeus kanaliserar sorgen i en form som gör att förlusten över henne blir mer uthärdlig. Skapelseprocessen är svår – sången om sorg är först ”osungen” och den ”värker som ett barn / utan ord” – men till slut lyckas Orfeus stämma upp sin sång och dikten avslutas med raderna ”Orfeus sjunger / om sorg” (H, 60–61).

Den näst sista dikten i *Hid*, ”Slutsång över Ernst” (H, 50), är en familjeelegi som behandlar bortgången av Ågrens 1987 avlidne bror Ernst. I enlighet med genrekonventionerna vänder sig jaget i dikten till den avlidne: ”Din frånvaro syns / på fotografiet.” I och med sin död genomgår duet en förvandling: ”Nu är ditt / verkliga ansikte / fritt igen; igen / är du utan namn.” Förvandlingen innebär att duet lämnar sin identitet bakom sig och återgår till ett tillstånd som påminner om den nyföddes och som gestaltas av ”en annan”. Denna ”andra” som ”ingen stund / har vidrört” har nu stigit fram:

[--] Nu
är han här; nu är september
det högsta berget, och denna
dikt det sätt, på vilket
du tystnar.

(H, 50)

Duets upplösning i den identitetslösa gestalt som *han* hänvisar till kan tolkas i termer av transcendens. Samtidigt understryker avslutningen paradoxalt dödens slutgiltighet. Det är inte för inte som de metalyriska slutraderna framkallar duets tystnande och ordet *slutsång* ingår i diktens titel.

Den metalyriska avslutningen pekar på idén om dikten som performativ i den mening som begreppet användes av J. L. Austin (1986, 5–6). Dikten är därmed en handling som har påverkan. Shaw (1994, 10–19) har fäst uppmärksamhet vid de klassiska pastorageiernas performativa karaktär. Orden i dem är magiska och elegikern har makt att använda dem i besvärjande syfte; till exempel genom att tilltala den avlidne kan elegikern överskrida gränsen mellan liv och död. Också diktjaget i Ågrens elegi har stor tillit till ordens makt. Dikt och handling går hand i hand och dikten blir för diktjaget ett sätt att ta farväl av sin broder. Genom att diktjaget beskriver hur duet frigör sig från sin jordiska identitet förverkligas frigörelsen.

Sammanfattning

Det finns uppfattningar om att elegier snarare är marginella än typiska dikter i ett författarskap, särskilt i fråga om manliga lyriker (se Kennedy 2014, 297). I Ågrens diktning är familjeelegierna dock inte på något sätt exceptionella.⁵ Deras antal är inte stort, men genren spelar en viktig roll i författarskapet eftersom den förekommer upprepade gånger under en period av nästan fyrtio år, det vill säga från debutsamlingen till *Jär*-trilogins sista del – efter denna

⁵ En parallell i detta avseende är R. S. Thomas som skrev flera elegier till minne av sin 1991 avlidna hustru (se Kennedy 2014). Ågren har flera gånger utpekat Thomas som sin favoritförfattare.

har Ågren inte återvänt till genren. Han har därtill publicerat porträttdikter med elegiska drag, elegier till avlidna utanför familjen⁶ och anspelat på förlusten av närstående i dikter som faller utanför dessa genrer. I till exempel "Förordet" till *I det stora hela* finns en hänvisning till brodern Erik Ågrens död: "Sent i november: vi styr mot söder och en annan bror, Erik (1924–2008). I mars skall han dö lugnt. 'Han slutade andas.'" (Ågren 2011, opaginerad).

Ågren är förmodligen den främsta elegikern i sin generation av finlandssvenska diktare. *Jär*-samlingen har gett upphov till jämförelser mellan Ågren och bland andra den något tidigare Bo Carpelan (se Forsblom 1988; Salmén 1988), men Carpelan har till skillnad från Ågren publicerat ytterst få familjeelegier trots att förgängligheten är ett kännetecknande tema för hans diktning. I den finskspråkiga poesin har Ågren en motsvarighet i Anja Vammelvuo som skrev elegier både till minnet av sina föräldrar och sin man, författaren och vänsteraktivisten Jarno Pennanen.

Ågren har från debuten till "Graven i Jakobstad" följt den allmänna utvecklingen av familjeelegin under 1900-talets senare hälft: det vill säga en utvecklingslinje från den konventionsenliga elegin mot antielegin. I finländsk poesi bryter antielegin igenom under 1960- och 1970-talen. "Graven i Jakobstad" från 1968 är därmed ett förhållandevis tidigt exempel på antielegin inom finländsk litteratur. Som regel är de inhemska diktarna inte särskilt aggressiva i sin revolt mot elegins konventioner. Inte heller Ågren är någon från antielegiker trots ifrågasättandet av sorgen och kritiken av poesin som medel för att lindra svårhanterliga känslor i "Graven i Jakobstad". I Ågrens elegier är till exempel familjemedlemmarna alltid respektfullt porträtterade till skillnad från bland annat moderna amerikanska familjeelegier i vilka speciellt de avlidna föräldrarna varit föremål för hätska attacker (se Ramazani 1994, 221–222).

"Graven i Jakobstad" pekar framåt i Ågrens diktning när det gäller dödstematiken och paradoxen, men dikten är inte mönstergivande för de senare familjeelegierna. Det antielegiska hos Ågren begränsar sig närmast till "Graven i Jakobstad" varefter han förnyar

6 T.ex. "Nestor Frilunds jordfästning i Nykarleby 14/111979" och "September (Till minnet av Linus Bergman)" (Ågren 1980, 38, 52).

genren i annan riktning. Familjeelegierna i *Jär*-trilogin kan te sig mer traditionsenliga än "Graven i Jakobstad", men i jämförelse med de tidigare elegierna är skillnaden stor. Elegierna i trilogin är mer abstrakta och distanserade i sitt sätt att behandla förlust. De representerar den koncentrerade, formmedvetna stilen som är karakteristisk för Ågrens senare poetik. Även skillnaden beträffande den metalyrisk tematiken är påfallande. Medan diktjaget i "Döden" tänker att hans dikt "mähända vissnar" bort och synen på poesin starkt präglas av skuldkänslor i "Graven i Jakobstad", har diktjaget i "Slutsång över Ernst" nått en orubblig tillit till ordens makt. Han försöker emellertid inte att få tillbaka den avlidne från dödsriket utan snarare tvärtom: diktjaget tar med sin dikt avsked från den döde och leder honom till en okänd tillvaro bortom vår verklighet.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. (1955): "Kulturkritik und Gesellschaft", i *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*, Berlin & Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 7–31
- Andersson, Claes (1968): "Ågren betyder ångest", *Hufvudstadsbladet* 17 november
- Austin, J. L. (1986): *How to do Things with Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*, 2. upplagan, red. J. O. Urmson och Marian Sbisà, Oxford: Oxford University Press
- Bibeln*, Bibelkommissionens översättning [1999], Örebro: Svenska Bibelsällskapet & Bokförlaget Libris
- Bloomfield, Morton W. 1986: "The Elegy and the Elegiac Mode: Praise and Alienation", i *Renaissance Genres. Essays on Theory, History, and Interpretation*, red. Barbara Kiefer Lewalski, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 147–157
- Braden, G. & Fowler E. (2012): "Elegy", *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, red. Roland Green et al., 4. upplagan, Princeton & Oxford: Princeton University Press, s. 397–399

- Ekman, Michel (2000): "Poesin från sextiotial till nittiotial", i *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis, s. 275–284
- Ekman, Michel (2016): "Frågornas diktare", i Gösta Ågren: *Samlade dikter 1955–2015*, Helsingfors: Schildts & Söderströms, s. 533–541
- Forsblom, Harry (1988): "Totuus on kielen ulkopuolella", *Uusi Suomi* 24 november
- Freud, Sigmund (1981): "Mourning and Melancholia", i *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, translated from the German under the General Editorship of James Strachey in Collaboration with Anna Freud, Volume XIV (1914–1916), London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-analysis, s. 243–258
- Helle, Anna & Hollsten, Anna (2016): "Tunnetko kirjallisuutta? Johdatusta suomalaisen kirjallisuuden tutkimukseen tunteiden ja tuntemusten näkökulmasta", i *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*, red. Anna Helle och Anna Hollsten, Helsinki: SKS, s. 7–33
- Herberts, Carola (2001): "*Någon annan tanke än dikten finns inte i en dikt*". *Om det paradoxala i Gösta Ågrens trilogi Jär*, Helsingfors: Nordica, Helsingfors universitet
- Huldén, Lars (1986): "Det paradoxala i Gösta Ågrens lyrik", i *Tio finlandssvenska författare*, red. Ben Hellman och Clas Zilliacus, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 125–147
- Kennedy, David (2007): *Elegy*, London & New York: Routledge
- Kennedy, David (2014): "'Under a Shower of Bird-Notes': R. S. Thomas's Elegiac Poems for Elsi", i *English* vol. 63 no. 243, s. 296–312
- Korsström, Tuva (2013): *Från Lexå till Glitterscenen. Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013*, Helsingfors: Schildts & Söderströms
- Olin, Ulla (1965): "Dikt som dokument", *Hufvudstadsbladet* 9 september
- Murfin, Ross C. & Ray, Supryia M. (2003): *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*, 2. upplagan, Boston & New York: Bedford/St. Martin's

- Möller-Sibeliuss, Anna (2016): ”’Slottet av grå verklighet’. Idealism och ideologi i Gösta Ågrens efterkrigstida poesi”, i *Historiska och litteraturhistoriska studier 91*, red. Jennica Thylin-Klaus och Martin Welander, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 67–95
- Möller-Sibeliuss, Anna (2017): ”Kärlekens etos i Gösta Ågrens 1960-tals lyrik”, i *Avain* 1/2017, s. 22–37
- Ramazani, Jahan (1994): *Poetry of Mourning. The Modern Elegy from Hardy to Heaney*, Chicago & London: The University of Chicago Press
- Ratcliffe, Matthew (2015): ”Relating to the Dead: Social Cognition and the Phenomenology of Grief” http://www.academia.edu/7741474/Relating_to_the_Dead_Social_Cognition_and_the_Phenomenology_of_Grief [hämtat 21.11.2016]
- Sacks, Peter M. (1985): *The English Elegy. Studies in the Genre from Spenser to Yeats*, Baltimore & London: The John Hopkins University Press
- Salmén, Leif (1988): ”Gösta Ågren: täällä ikuisuudessa”, *Turun Sanomat* 10 december
- Silverman, Phyllis R. & Klass, Dennis (1996): ”Introduction: What’s the Problem”, i *Continuing Bonds: New Understandings of Grief*, red. Dennis Klass & al., London: Routledge, s. 3–27
- Spargo, R. Clifton (2010): ”Contemporary Anti-Elegy”, i *The Oxford Handbook of Elegy*, red. Karen Weisman, Oxford: Oxford University Press, s. 413–429
- Shaw, David W. (1994): *Elegy & Paradox. Testing the Conventions*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press
- Stenius, Bertel (1968): ”Ett inifrån, en återkomst”, *Ny Tid* 12 december
- Stenwall, Åsa (2006): *Den omöjliga hemkomsten. Rötter och rotlöshet hos några österbottniska författare*, Helsingfors: Schildts
- Ågren, Gösta (1955): *Kraft och tanke*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (1961): *Ett brev från Helsingfors*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (1963): *Säg farväl åt natten*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (1968): *Ågren*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (1980): *Dikter i svartvitt*, Vasa: Skrivor
- Ågren, Gösta (1985): *Den andre guden*, Helsingfors: Söderströms

- Ågren, Gösta (1981): "Ett liv, och några dikter", i Inga Ågren: *Liv. Samlade dikter*, Vasa: Skrivor, s. 3–10
- Ågren, Gösta (1988): *Jär*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (1990): *En dal i våldet*, Stockholm, Norstedts
- Ågren, Gösta (1992): *Hid*, Helsingfors: Söderströms
- Ågren, Gösta (2011): *I det stora hela*, Helsingfors: Schildts & Söderströms
- Weisman, Karen (2010): "Introduction", i *The Oxford Handbook of Elegy*, red. Karen
- Weisman, Oxford: Oxford University Press, s. 1–9

Essäer

”Jag kan inte låta bli att oupphörligt jämföra honom med Cézanne”. Hur Göran Schildt hjälpte Georg Henrik von Wright att lösa problemet Ludwig Wittgenstein

Bernt Österman

År 2017 har 100 år förflutit sedan den finländska författaren Göran Schildts (1917–2009) födelse. Hans litterära verksamhet omspanner bland annat kulturhistoria, konstvetenskap, biografier och skönlitteratur. Mest känd är han kanske ändå för sina skildringar av seglatserna med skeppet *Daphne*. Här skall jag ändå koncentrera mig på ett sidospår som ansluter sig till hans vänskap med den ett år äldre finländska filosofen Georg Henrik von Wright (1916–2003). Närmare bestämt kommer det att handla om den betydelse Schildts doktorsavhandling om den franska 1800-talsmålaren Paul Cézanne kom att spela för von Wright i hans kamp med den svåra frågan om hur han, i sitt tänkande, skulle förhålla sig till det filosofiska geniet Ludwig Wittgenstein (1889–1951). Det förefaller nämligen rent av som om Göran Schildt, troligen ovetande, i sin

behandling av Cézanne hade utvecklat en idé om det banbrytande geniets relation till omvärlden, som också hjälpte von Wright att lösa sitt problem.

Men låt mig börja med att säga några ord om vänskapen mellan Schildt och von Wright. Den tog sin början på professor Eino Kailas föreläsningar i mitten av 1930-talet. Göran beundrade Georg Henrik för hans ”intelligens, drastiska humor och mångsidiga humanistiska insikter” (Schildt 1995, 102), medan den senare bland annat beskrev sin vän som en person med ”en enastående förmåga till illusionsfri, oengagerad betraktelse av *la comédie humaine*, den mänskliga komedin” (von Wright 2001, 62). År 1937 företog de då unga männen en resa tillsammans till Italien, som torde vara en av de mest omskrivna resorna av typen tidig interrail i den finländska historien. Schildt har beskrivit den i den självbiografiska boken *Lånade vingar* (1995), likaså von Wright i sina memoarer *Mitt liv som jag minns det* (2001). Dessutom skildrade pojkarna redan under resans gång sitt stora äventyr i artiklar för finländska tidningar som *Hufvudstadsbladet* och *Studentbladet* (Se också Österman 2016a). Sommaren 1948 medverkade von Wright också på *Daphnes* jungfrufärd genom att tillbringa tre veckor på skeppet under färden ned till Medelhavet genom de franska kanalerna (färden har skildrats i Schildts bok *Loggbok: Stockholm-Rapallo*, 1966). Den omfattande brevväxlingen mellan de två vännerna har givits ut redigerad av Erik Kruskopf i boken *En livslång vänskap* (2008).

Då jag nu går över till händelserna 1947 fogas även en fjärde person till berättelsen om Schildt, von Wright och Wittgenstein. I juni 1947 får nämligen även en annan av von Wrights vänner, filosofen Max Söderman, vid sidan av Schildt, ett brev som bland annat handlar om Ludwig Wittgenstein från England. Brevet tillhör samtidigt de sista i den också digra korrespondensen mellan von Wright och Söderman, som överraskande avled i december 1947.

~

Våren och sommaren 1947 är Georg Henrik von Wright, som nybliven professor i svenskspråkig filosofi i Helsingfors, på en resa till England under vilken han bland annat återser Cambridge för

första gången efter kriget. På resan träffar han många av samtidens stora filosofiska namn, till exempel Bertrand Russell, och återknyter också kontakten till Ludwig Wittgenstein som han första gången träffat under sin vistelse som doktorand i Cambridge 1939. Intrycken från resan refereras utförligt i två brev till vännerna Max Söderman 12.6.1947 och Göran Schildt 15.6.1947. Då breven skrivs befinner sig von Wright tillsammans med sin hustru Elisabeth, i Dartmoor i Sydvästra England, som han i brevet till Schildt beskriver som ”en av detta överciviliserade lands få återstående obygdar” (Kruskopf 2008, 174). Ännu vet han inte att han bara någon vecka senare av Wittgenstein själv skall få höra att denna önskar se honom som sin efterträdare som professor i Cambridge, och inte heller att Wittgenstein bara några år senare kommer att utse honom till en av de tre arvtagarna till sin litterära kvarlätskap (de två andra var Elizabeth Anscombe och Rush Rhees).

Breven till de två vännerna uppvisar stora likheter. Jämförelsen mellan Wittgenstein och Cézanne, som särskilt intresserar mig, förekommer också i båda. Ändå är det tydligt att von Wright till kollegan Söderman skriver mer om sin bedömning av den filosofiska situationen i England, medan parallellen han ser mellan Wittgenstein och Cézanne, av naturliga skäl, behandlas utförligare i brevet som går till Schildt. Det förefaller också klart att vi kan uppfatta det senare brevet till Schildt som en bearbetning av idéer som föreligger mera skissartade i brevet till Söderman. Till Söderman skriver von Wright nämligen så här om sina tankar om likheten mellan Wittgenstein och Cézanne:

... jag är ännu långtifrån färdig med dem och därför var det kanske djärvt att alls försöka sätta dem till papper. Du måste ta dem med överseende.

En jämförelse mellan de två breven ger också vid handen att bearbetningen uttryckligen leder djupare in i den personliga sfären. Medan von Wright i brevet till Söderman är mera intresserad av att förklara Wittgensteins position i den samtida filosofin, är det i brevet till Schildt uttryckligen också viktigt för von Wright att beskriva Wittgensteins betydelse för hans egna filosofiska utveckling. I båda breven framgår det också att mötet med Wittgenstein våren 1947 inte varit en enbart positiv upplevelse – för att uttrycka

det mildt! Jag skall återkomma till detta om en stund. Men låt oss börja med att titta på hur jämförelsen med Cézanne kommer in i brevet till Schildt, och vad den egentligen går ut på.

von Wright börjar med att redogöra för vad Wittgenstein egentligen hållit på med under sin nästan 30-åriga "tystnad" i Cambridge, med vilket han förstås avser att Wittgenstein inte publicerat en rad sedan genombrottet med *Tractatus* i början av 1920-talet. Han betonar hur Wittgenstein med "ett djupsinne som bara har sin motsvarighet hos historiens största tänkare" har plöjt igenom hela den filosofiska domänen – "allt har han genomlyst med sin tanke", skriver von Wright. Brevets viktigaste poäng handlar ändå om det inflytande Wittgenstein – trots att hans tankar efter *Tractatus* bara cirkulerat som stenciler och föreläsningssanteckningar – haft på den samtida filosofin, som inte riktigt kunnat handskas med Wittgensteins idéer. Filosofin som uppstått i Wittgensteins kölvatten framstår rent av "som en urartning, som manierism, som ett utnyttjande, i en eller annan form, av 'trick' som man uppsnappat ur [Wittgensteins] outtömliga repertoar." (Kruskopf 2008, 178). Och annorlunda kan det, enligt von Wright, inte bli, eftersom Wittgenstein inte bara inrättat en ny linje i filosofin, utan också själv *fullbordat* den. Det är det här som slutligen för oss in på Cézanne:

Jag kan inte låta bli att oupphörligt jämföra honom [Wittgenstein] med en man, som du känner bättre än jag, Cézanne. Kan man inte med en viss rätt om Cézanne säga följande:

Han betraktade sitt eget livsverk som ett provisorium, som förberedelse för något bättre. I själva verket var han inte bara banbrytaren, utan också fullbordaren i den mening att hans egen stil inte kunde 'förbättras' eller 'vidareutvecklas', utan bara stelna i olika manéer och -ismer. Inte desto mindre kan knappast någon enda målare än så länge lyfta en pensel utan att vara under inflytande av Cézannes demon. God konst skapas naturligtvis också på denna väg och *intressant* konst, men det nästa stora geniet i måleriets historia måste, i viss mening, gå mot och inte med Cézanne. Alla har lärt av Cézanne, men ingen har kunnat lära sig något, som låtit sig omsättas i förbättrade produkter. Det skulle inte förvåna mig, om man kommer att kunna säga det samma om Wittgenstein om 40 år. (Ibid., 178-179)

Men varför var det här resonemanget egentligen så viktigt för von Wright, och hur mycket lånar han i själva verket från sin vän Göran, Cézanne-kännaren? Jag börjar med den senare frågan.

~

Att ett resonemang som involverar Cézanne kommer upp i ett brev till Göran Schildt sommaren 1947 är, som sagt, knappast överraskande. Denne hade ju bara fyra månader tidigare doktorerat på den franska konstnären. Tilldragelsen hade också utgjort ett huvudsakligt tema i korrespondensen mellan de två vännerna alltsedan den föregående hösten. Det är därmed också genast klart att det med stor sannolikhet, vid denna tidpunkt, var umgänget med Schildt som inspirerade von Wright att sysselsätta sig med Cézanne. Men hämtade von Wright mer än *tanken* om Cézanne från Schildt? Jag tänker då förstås inte på själva tillämpningen på Wittgenstein, som ju nog rimligen måste vara von Wrights egen, utan på allt det som sägs om *Cézanne* i juni-brevet.

Utgående från brevet, som sådant, är det nog svårt att avgöra hur stort Schildts inflytande på von Wrights jämförelse har varit. I inledningen till det långa citatet jag återgav ovan, betonar von Wright visserligen att Schildt är den som är Cézanne-experten av de två. Detta kunde tyda på att han bara använder sig av någonting som redan fanns i Schildts avhandling, men samtidigt vänder von Wright sig ju också till Schildt som om det handlade om en genuint öppen fråga – ”Kan man inte med en viss rätt om Cézanne säga följande?”. I brevet till Söderman heter det, åter, som vi sett, att von Wright är ”långtifrån färdig med *sina* tankar”. Men inkluderar dessa tankar, förutom tillämpningen på Wittgenstein, också det han skrivit om Cézanne?

Den tidigare korrespondensen mellan von Wright och Göran Schildt ger inte heller ett konklusivt svar på de här frågorna. Även om Schildts kommande doktorsavhandling är huvudtemat i brevväxlingen från hösten 1946 fram till disputationen i februari 1947 går skribenterna aldrig egentligen in på avhandlingens ämne, utan håller sig mest till de praktiska arrangemangen kring disputationen – ett ämne som professor von Wright redan började vara väl bevandrad i. I själva verket fanns det rätt mycket att säga om detta,

eftersom avhandlingens uppkomsthistoria tillhör de mer ovanliga i den akademiska världen. Den baserade sig nämligen på en redan i början av 1947 utgiven populär bok om Cézanne som Schildt hastigt ville omforma till en doktorsavhandling. Ur brevväxlingen framgår det att bokens brist på vetenskaplig uppläggning, till en början, också bekymrade von Wright (Ibid., 152). Att han i övrigt nog uppskattade Göran Schildts bok råder det däremot ingen tvekan om. ”Slutligen får jag tacka Dig för den stora njutningen, som Din bok berett mig ... Som litterär komposition är boken strålande”, skriver von Wright nämligen till Schildt den 3.12.1946 (Ibid., 154).

I Göran Schildts bok om Cézanne, som också rätt och slätt heter *Cézanne*, hittade jag också svaret på min fråga om bakgrunden till von Wrights jämförelse. Den centrala tanken om målar-geniets relation till eftervärlden är utan tvekan lånad av Schildt. Låt mig gå igenom det här, steg för steg.

(1) I det nyss återgivna längre citatet påstår von Wright att ”[Cézanne] betraktade sitt eget livsverk som ett provisorium, som förberedelse för något bättre”, medan Schildt tillskriver Cézanne den närliggande uppfattningen att denne trodde sig ha hittat en ”förlösande formel” för måleriet som han ”genom något förbise-ende inte [själv] riktigt förstått”. I sammanhanget citerar Schildt också ett berömt uttalande av den stora konstnären: ”Jag är primitivisten på den väg jag upptäckt” (Schildt 1947, 140–142).

(2) Vännerna är också ense om det stora inflytande Cézanne haft på det senare måleriet. Medan von Wright i brevet skriver: ”Inte desto mindre kan knappast någon enda målare än så länge lyfta en pensel utan att vara under inflytande av Cézannes demon”, skriver Schildt i sin bok följande:

... Cézannes inflytande [har] blivit till den grad bestämmande för våra dagars konstutveckling att begreppen modern konst och cézanneskt måleri nära nog täcker varandra. (Ibid., 207)

(3) Den för von Wright viktiga tanken om att Cézanne inte bara visat en ny väg, utan också var ”fullbordaren” vars stil inte kunde förbättras, utan bara ”stelna i olika -ismer”, omfattas i högsta grad också av Schildt, som skriver:

Det kan vara på sin plats att en gång för alla fastslå att Cézanne inte är någon ropande röst i öknen utan Fullbordaren själv, och att ingen av epigonerna nått högre än han, helt enkelt för att hans konst i sitt slag är fulländad. (Ibid., 207)

Vilka Cézannes epigoner enligt Göran Schildt är, förblir inte heller oklart. Det handlar om alla dessa kubister, symbolister, nyklassicister, neoimpressionister, expressionister och flera andra som förenas av att de ”framträtt med anspråk på att vara de av Cézanne väntade förlösarna”, som Schildt formulerar det (Ibid., 207).

(4) Den smått dramatiska slutsatsen von Wright drar ur resonemanget om Cézanne är att riktigt betydande, eller genial, konst efter Cézanne endast kan skapas genom att ”gå mot inte med Cézanne”. Den tanken finns kanske inte riktigt lika tydligt i Schildts bok, men låt mig citera ett stycke som nog kommer ganska nära: ”Det är aldrig de medvetna och assimilerande konstnärerna som förnyar kulturlivet utan de irrationella och skenbart destruktiva” (Ibid., 154). Det här sägs visserligen om Cézanne själv, men det är förstås lätt att extrapolera yttrandet till att också gälla hans eftervärld.

Min avsikt med dessa jämförelser har naturligtvis inte varit att anklaga von Wright för att ha plagierat sin vän. Den tanken blir ju också lite fånig senast då vi påminner oss om att det inte handlar om en publikation, utan om ett privat brev, för vilket just Schildt dessutom stod som mottagaren. Nej, det är en mera mänsklig poäng jag vill göra. Jag vill bara visa att von Wright i sin väns bok har hittat grunden till den analogi som erbjuder honom en lösning på hans eget livsproblem. Då återstår det förstås ännu för mig att förtydliga vad det svåra problemet Ludwig Wittgenstein egentligen handlade om. Vi kommer nu till frågan om *varför* Georg Henrik von Wright i juni 1947, efter att under en dryg månad ha umgåtts med Wittgenstein i Cambridge, inte kunde låta bli att *oupphörligt* tänka på Cézanne.

~

Då von Wright som ung doktorand för första gången mötte Wittgenstein i Cambridge 1939 var dennes filosofi långtifrån okänd för honom. Genom professor Eino Kailas försorg hade han nämligen

under sina studier vid Helsingfors universitet tidigt bekantat sig med *Tractatus*, boken som redan gjort Wittgenstein till en av det tidiga 1900-talets mest inflytelserika filosofer. Från de sparsamma dokument som bevarats från studietiden framgår det att von Wright nog redan förstod att Wittgensteins bok var en modern klassiker, eller rent av "ett filosofiens storverk för alla tider", som han skriver i en övningsuppsats med rubriken "Huvudpunkterna i Wittgensteins kunskapslära". Som en intressant detalj kan man notera att det går att belägga att han under denna tid – någonstans i medlet av 1930-talet – inte kan sägas omfatta den senare cézanneska bilden av Wittgenstein. I övningsuppsatsen skriver han nämligen uttryckligen att filosofin på många punkter sedermera *kommit längre* än Wittgensteins gjorde i *Tractatus* (det han avser är nog sättet på vilket Wittgensteins tankar upptagits av den så kallade logiska positivismen, som den unga von Wright betraktade som sin filosofiska hemvist).

Det första mötet med Wittgenstein blev en synnerligen omstörtande upplevelse för 22-åringen. Händelseförloppet har utförligt beskrivits av von Wright bland annat i självbiografin *Mitt liv som jag minns det* (von Wright 2001, 76–77), men en ännu bättre bild erbjuder nog realtidsskildringarna i brevväxlingen med Kaila under våren och den tidiga sommaren 1939. Det framgår att Wittgenstein gjort ett outplånligt intryck på den unga mannen, inte bara genom sina tankar som visar sig ha genomgått stora förändringar från *Tractatus*-tiden, utan också genom hela sin uppenbarelse – inbegripande i sammanhanget till synes ovidkommande detaljer som att Wittgenstein, *fullständigt rent*, kan vissla hela satser ur Beethovens och Mozarts symfonier. Då von Wright i ett brev från den 6.6.1939 för Kaila försöker summera sitt helhetsintryck av Wittgenstein låter det så här:

Jag tror ej att vi behöva tveka att kalla honom en av filosofins största originalbegåvningar och att få lära känna honom betraktar jag som en den mest underbara nåd, som mig vederfarits.

Men då von Wright åtta år senare återvänder till Cambridge har villkoren förändrats. Nu är han inte längre en yngling som är ute i världen för att se och lära, utan en nybliven professor vars

doktorsavhandling fått ett betydande internationellt erkännande i form av en serie artiklar som en annan Cambridge-gestalt, professor C. D. Broad, skrivit för tidskriften *Mind*. Ur brevväxlingen med Wittgenstein vårvintern 1947 framgår det också att von Wright kanske ursprungligen tänkt sig att relationen nu skulle fungera på en mera jämbördig grund. Han tycks till exempel ha väntat sig att Wittgenstein skulle läsa och kommentera hans avhandling och närde tydligen också en förhoppning om att Wittgenstein skulle bevista de föreläsningar han höll i Cambridge under våren (McGuinness 2008, 406). Men det här blir det ingenting av. I stället börjar han själv gå på Wittgensteins föreläsningar och kommer också på allvar i kontakt med Wittgensteins senare filosofi genom att läsa en del av hans opublicerade manuskript.

Det är nu det blir problem. I brevet till Söderman kallar han det kort och gott för ett ”klubbslag”, medan han är mera utförlig i brevet till Schildt:

Denna gång kunde det inte bli frågan om ett kritiklöst mottagande; snarare blev det en kamp på liv och död. Jag säger inte utan avsikt *död*, ty gud vet, om jag efter detta skall kunna tänka en egen tanke mera. (Kruskopf 2008, 177–178)

von Wrights problem öppnar sig för olika tolkningar. Hur mycket handlar det till exempel om tävlingsinstinkt, oro för den egna karriären, eller ren prestige? Själv tror jag inte att de här sidorna av saken för oss särskilt långt i förståelsen av von Wrights belägenhet. Istället föreslår jag att vi tar det han verkligen skriver på allvar, d.v.s. om svårigheten att ”kunna tänka en egen tanke mera”. För här finns någonting åtminstone jag själv, som filosof, har lätt att känna igen. Det handlar om spänningen mellan ett eget tänkande som organiskt och inifrån växer fram medan man arbetar med problemen, och ett främmande tänkande som, trots sin eventuella briljans, framstår som en linje man bara bitvis kan förstå eller följa – det är inte *jag* som tänker så! Särskilt i umgänget med någon som erfars ha ”genomlyst *allt* med sin tanke” kan det egna tänkandet framstå som futilt och – än värre – skakas i grunden så det vittrar sönder utan att någonting som känns eget och äkta träder i stället. I von Wrights fall kan man kanske också tillägga att föreställningen

om filosofin som en vetenskap, som han så tydligt bekände sig till i sin ungdom, nog fortfarande dröjer sig kvar vid denna tid. Men då måste han också ha tenderat att tänka på Wittgensteins tankar årsmodell 1947 som ett filosofins *framsteg* som varje seriös filosof var uppmanad att följa (analogt med till exempel Einsteins betydelse för fysiken).

Det är just i den här kampen ”på liv och död” von Wright börjar tänka på Cézanne.

~

För att lösa konflikten mötet med Wittgenstein skapar, tycks det grovt taget finnas bara två möjligheter för von Wright. Den ena är att göra vad han kan för att börja tänka i samma banor som Wittgenstein. Den andra är att på något vis återfå tron på sig själv och fortsätta vandrigen längs den filosofiska väg han redan delvis slagit in på, med avhandlingen *The Logical Problem of Induction* som det synligaste resultatet. Sättet på vilket analogin mellan Wittgenstein och Göran Schildts Cézanne kan vara till hjälp börjar nu framstå som uppenbart.

För det första innefattar analogin den grundläggande idén om att det kanske faktiskt är meningsfullt att tala om *stilar* inte bara i konsten utan också i filosofin. Följaktligen öppnar sig också möjligheten att man kan beundra en annan människas filosofiska tankar, fastän man inte själv behöver tänka lika – för det handlar ju bara om *olika stilar!* För det andra ger tanken om att Wittgenstein i likhet med Cézanne redan *fulländat* sin stil, åter, von Wright ett argument för att inte själv ens försöka fortsätta längs samma linje som Wittgenstein. Resultatet skulle ju aldrig kunna bli någonting mer än ett stelnande i en ”-ism” eller i en ”filosofisk jargong” (ett uttryck von Wright också gärna använder). För det tredje utmynnar jämförelsen i en slutsats, som kanske också tedde sig lockande för den fortfarande rätt unga och ambitiösa finländska filosofen – den enda vägen till att själv kunna göra någonting betydande i filosofin måste gå *mot* Wittgenstein, inte med (det här skall förstås allt uppfattas som en fråga om just *stil*).

Efter hemkomsten till Finland skriver von Wright den 31.7.1947 ett brev till Wittgenstein som visar hur han fortfarande ändå

kämpar med tankarna kring Wittgensteins inflytande. Jag vill särskilt citera ett avsnitt, som, i min översättning, lyder så här:

Jag har lärt mig en enorm mängd filosofi. Varför och hur det blev så, vet du lika bra som jag. Vilka konsekvenserna av detta kommer att bli, låter sig inte ännu förutsägas ... jag kan bara hoppas att de blir mera till nytta än till skada i det långa loppet. Jag vet att en lång kamp återstår innan de importerade elementen blir mina egna. En del saker kommer att stötas bort, andra kommer att assimileras. (McGuinness 2008, 414)

Eftersom von Wright här spekulerar om hur Wittgensteins idéer kanske med tiden skulle komma att assimileras med hans egna kan det verka som om han ändå skulle ha valt att försöka anpassa sig till Wittgensteins tänkande. Men vi kan, tror jag, också läsa citatet lite annorlunda. För avspeglar det inte egentligen också en växande medvetenhet om vikten av *den egna tankens integritet*?

Mot bakgrunden av de svårigheter von Wright, under Wittgensteins inflytande, upplevde med att bevara sitt självständiga tänkande kan det upplevas som en ödets ironi att Wittgenstein i sitt testamente utsåg just honom till en av de tre arvtagarna till sin digra litterära kvarlåtenskap. För detta ledde ju i praktiken till att von Wright fram till sin egen död så gott som dagligen, och kanske mer än någon annan, kom att syssla med just Wittgensteins tankar. Ändå bör det tillfogas att Wittgenstein ingalunda var oberörd av von Wrights intellektuella integritet. I själva verket är det troligt att von Wrights självständighet var en av anledningarna till att Wittgenstein uppfattade just von Wright som lämplig för att förvalta hans andliga arv. Jag syftar här på Knut Erik Tranøys hågkomst av ett samtal med Wittgenstein i vilket denna uttryckligen hade lyft fram von Wright som den ena av endast två elever som han "inte lyckats förstöra" (vem den andra var har aldrig blivit riktigt klart) (Tranøy 1976, 17).

~

Det framstår således som klart att analogin mellan Wittgenstein och Cézanne, som von Wright 1947 konstruerade utgående från vännen Göran Schildts bok, erbjöd von Wright en betydande hjälp i hans ansträngningar att hantera förhållandet till Wittgenstein.

Samtidigt måste vi ändå komma i håg att den uppträder vid ett ganska tidigt skede i von Wrights filosofiska karriär, då han dessutom fortfarande hade Schildts bok färsk i tankarna. Frågan om huruvida jämförelsen med Cézanne kom att spela en bestående roll för von Wrights sätt att förstå relationen mellan sitt eget tänkande och Wittgensteins är därmed fortfarande öppen. Det är därför av ett visst intresse att försöka hitta spår av von Wrights tankar i juni-breven 1947 i det han senare skrev om Wittgenstein.

Redan von Wrights välkända "biografiska skiss" över Wittgenstein, som ursprungligen publicerades i tidskriften *Ajatus* 1954 men är bättre känd som en stående introduktion till Normal Malcolms biografi *Minnen av Wittgenstein* (först publicerad 1958), innehåller ett avsnitt som omiskännligt erinrar om jämförelsen med Cézanne:

På grund av djupet och originaliteten i sitt tänkande är Wittgenstein mycket svår att förstå och ännu svårare att följa. Samtidigt verkade utstrålningen från hans personlighet och stil sällsamt lockande och övertygande. Att lära av Wittgenstein utan att taga efter uttryck och slagord, ja, utan att söka härma hans tonfall, miner och gester, var nästan omöjligt. Faran var att tankarna blevo jargong. Märkliga mäns förkunnelse har ofta en enkelhet och självfallenhet som gör det svåra skenbart lättfattligt. Deras elever blir därför också betydelselösa epigonerna. Deras världshistoriska betydelse visar sig inte heller i lärjungarna utan i påverkningar av ett mera indirekt, komplicerat och ofta oväntat slag. (von Wright 1967, 27)

Ansatsen att placera in Wittgenstein i ett större sammanhang av "märkliga män" är tydlig, och det är inte osannolikt att Cézanne även nu figurerat i tankarna. Även om von Wright inte heller här explicit talar om sig själv kan vi notera att tonfallet i vilket han beskriver "epigonerna" är mera nedlåtande än i brevet till Schildt – som om han upplevt ett ännu större behov av att markera en distans. Tanken om Wittgensteins "fulländade stil" är däremot inte lika klart formulerad som tidigare, utan tycks närmast ha ersatts med en idé om "den skenbara lättfattligheten" i Wittgensteins förkunnelse. Men denna tanke ligger, åter, kanske inte så långt från Schildts uppfattning om "ismer" i konsten, som bara kan "mekanisera någonting som redan finns" (Schildt 1947, 152). För bygger inte tanken om en "mekanisering" uttryckligen på ett i grunden enkelt mönster som lätt kan upprepas (vi får anta att von

Wright här kanske haft förenklade uppfattningar om "Wittgensteins metod" i tankarna)?

Föreställningen om olika "filosofiska stilar" återkommer långt senare i von Wrights artikelsamling *Wittgenstein* (1982). 35 år efter brevet till Göran Schildt skriver von Wright nämligen så här om sin relation till Wittgenstein (min översättning):

Wittgenstein influerade min intellektuella utveckling mer än någon annan kunde ha gjort. Han gjorde detta delvis genom sin undervisning och sitt skrivande, men i huvudsak genom sitt *exempel*. Jag kunde inte följa honom särskilt bra i mitt eget arbete – inte enbart för att mitt tänkande inte kan nå upp till hans standard, utan också för att *stilen* hos hans tänkande är så olik min egen. (von Wright 1982, 11)

För att förstå det radikala i tanken om olika *stilar* är det skäl att minnas att von Wrights mest egna filosofiska tradition, den logisk-analytiska filosofin med sitt vetenskapliga ideal, kan sägas utgöra en inriktning för vilken tanken om olika filosofiska stilar är *särskilt* främmande (antingen uttrycker man sig klart och tydligt, eller så gör man det inte). Det ligger alltså nära till hands att han fortfarande lånar den tanken någon annanstans ifrån, rimligen då just från konstens värld. Samtidigt ger citatet också en fingervisning om sättet på vilket von Wright gärna såg sig influerad av Wittgenstein – *genom hans exempel*. Detta, åter, är inte en metodfråga, utan handlar om uppriktigheten, ärligheten och allvaret i det filosofiska arbetet (se också Österman 2016b, 266). I just denna bemärkelse såg han kanske också sig själv som en "Wittgenstein-fullföljare" i likhet med hur "Cézanne-fullföljarna" bland målarna, enligt Schildt, står att finna bland de – i en viss mening – "minst cézanneska" (Schildt 1947, 154).

~

En fråga som återstår är huruvida Göran Schildt någonsin insåg den betydelse hans verk om Cézanne kom att få för hans vän Georg Henrik von Wright. Utgående från det sena svarets brev till von Wright 24.9.1947 verkar så inte nödvändigtvis ha varit fallet. Där hittar vi nämligen bara följande korta hänvisning till vännens långa utläggning om Wittgenstein och Cézanne

från juni: Du talade i ditt brev om de dubier och den misströstan mötet med Wittgenstein ingett dig. Känner du dig fortfarande nedpressad och ofri? (Kruskopf 2008, 190).

Essän utgår från ett icke-hållet föredrag avsett för sommarsamlingen i Villa Schildt 2016. Jag vill tacka släkten von Wright för tillåtelse att använda G.H. von Wrights opublicerade brev till Eino Kaila och Max Söderman, samt övningsuppsatsen ”Huvudpunkterna i Wittgensteins kunskapslära”, och *Nationalbiblioteket* och *von Wright och Wittgenstein-arkivet* för tillgången till detta material.

Referenser

Källor

Brev förvarade i Nationalbibliotekets *Bibliotheca Wrightiana*:
G.H. von Wright till Eino Kaila 6.6.1939.
G.H. von Wright till Max Söderman 12.6.1947.
Arkivmaterial förvarat i *von Wright och Wittgenstein-arkivet* vid Helsingfors Universitet:
”Huvudpunkterna i Wittgensteins kunskapslära”, övningsuppsats skriven av G.H. von Wright, ca. 1936–1937.

Litteratur

Kruskopf, Erik (red.) (2008): *En livslång vänskap*, Ekenäs: Christine och Göran Schildts stiftelse.
McGuinness, Brian (red.) (2008): *Wittgenstein in Cambridge – letters and documents, 1911–1951*. Malden, MA: Blackwell.
Schildt, Göran (1947): *Cézanne*, Helsingfors: Söderström & Co.
Schildt, Göran (1966): *Loggbok: Stockholm–Rapallo*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Schildt, Göran (1995): *Lånade vingar – ungdomsminnen*, Helsingfors: Söderströms.
Tranøy, Knut Erik (1976): ”Wittgenstein in Cambridge 1949–51. Some Personal Recollections”, i *Essays on Wittgenstein in Honour of G.H. von Wright*, red. Jaakko Hintikka, *Acta Philosophica Fennica* 28. Amsterdam: North Holland Publishing Company, s. 11–21.

- von Wright, Georg Henrik (1967): "Biografisk skiss", i *Minnen av Wittgenstein*, förf. Normal Malcolm, Helsingfors: Schildts, s. 7–31.
- von Wright, Georg Henrik (1982): *Wittgenstein*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- von Wright, Georg Henrik (2001): *Mitt liv som jag minns det*, Stockholm: Bonniers.
- Österman, Bernt (2016a), "En resa i livscykelns rätta fas", i *Georg Henrik von Wright – En filosofs liv*, red. Bernt Österman och Risto Vilkkö. Helsingfors: Into Kustannus, s. 33.
- Österman, Bernt (2016b): "von Wright och Wittgenstein", *Nya Argus* 9–10/2016, s. 262–267.

En rättvis eller orättvis betraktelse. Reformatorn Stellan Arvidson, hans öde och eftermäle

Anders Björnsson

I förordet till en återutgivning av Thomas Thorilds *En kritik öfver critiker* (1791; betoningen ska ligga på andrastavelserna i "critiker") skrev Stellan Arvidson att denna ställvis äreröriga pamflett bör ses som "försvar för svagheten, för de trevande försöken att finna en litterär form". Thorild (1759–1808) vände sig mot tidens regelstyrda litteraturkritik, vilken hade franskklassicismen som norm och Johan Henrik Kjellgren (1751–1795) som främste uttolkare i Sverige, och förespråkade litterära uttryck som svarade mot de äkta känslor som en författare ville förmedla, uttryck för en verklig natur. Kanske får man då stå ut med ett eller annat pekoral, menade Thorild. Men hellre det än pedanten. "Tyranniet är icke annat än det pedantiska i magt", säger Thorild i sin "critik". "Om man icke uthärdar att förakta det, så tjenar det en at gifva död eller raseri." Arvidson översätter: "Trampar man ner det vildvuxna, riskerar man att trampa ner också det livsdugliga."

Litet ogräs måste få finnas. Sterilitet hotar annars. Hur kan kungsängsliljan då blomma?

Stellan Arvidson hade just vid den här tidpunkten utkommit med första delen av sin stora Thorild-biografi, *Passionernas diktare* (1989). Den hade ägnats två längre artiklar i *Göteborgs-Posten* av historikern Per Nyström, generationskamrat från Lunds Clarté-sektion, statssekreterare i socialdepartementet under reformatorn Gustav Möller och därefter mångårig landshövding i Göteborgs och Bohus län. Nyström kom själv från det bohusländska bondlandet, liksom Thorild, fast inte från de allra fattigaste skikten utan närmast från en bondeadel, och i sin recension visade Nyström hur vackert Arvidson hade fångat kombinationen av folklighet och västkustskt upplysningstänkande hos den blivande skalden och filosofen, upprorsmakaren med mera. Detta var särdeles erkännansamt, eftersom herrarna, vilka med stormsteg närmade sig nittioårsdagen, genom åren hade värderat Thomas Thorild på väsensskilt olika sätt: för Arvidson var han revolutionären, uppbrottsmannen, en socialistisk förridare, för Nyström försvararen av tidens fysiokratiska statsideologi. Thorild hade vurmat för franska revolutionen och kritiserat den från vänster, när den gjorde den borgerliga privategendomen till alltings mål och strävan, menade Arvidson. År 1989 inträffade en annan revolution. Muren föll. En ägandets privatisering stod för dörren. Det var en revolution, fastän från höger. Detta gick Stellan Arvidson djupt till sinnes.

Per Nyström citerade, när vi sista gången träffades i början av 1990-talet, ur ett brev som han fått hade från sin kamrat. Arvidson var under många år en av DDR-statens främsta påhejare i Sverige, och detta inte utan personlig anledning. I början av trettio-talet hade han varit svensk lektor vid universitetet i Greifswald; det var dit Thorild hade flytt undan politiska förföljelser i sitt sengustavianska hemland. Långt senare hade resan gått i andra riktningen när naziregimen kastade den socialistiske litteraturhistorikern ur landet. Via en sejour i Visby hade Arvidson till slut hamnat som läroverksrektor i Hudiksvall – en förvisningsort, som han småningom kom att uppfatta det ”glada Hudik”, mitt i landets fortfarande tämligen välmående sågverksbälte. Ungefär vid den här tiden hade han påbörjat utgivningen av Thorilds skrifter, ett arbete som kom att pågå i över sextio år, i Vitterhetssamfundets regi. Till Greifswald skulle han sedermera återvända, under det realsocialistiska styret, hedrad med akademiska utmärkelser och

titlar, välkomnad av den politiska eliten. I Thomas Thorilds efterföljd reste han förvisso. Men nu, 9/11-89, brast denna kontinuitet, det långsamt framrullande upplysningsverket låg i spillror – Per Nyström underströk för mig hur missmodig Arvidson lät när de brevväxlade med varandra. Han såg hur historien rullades tillbaka. Ändå skulle han få kraft att skriva färdigt en andra volym av sin Thorild-biografi, *Harmens diktare* (1993), över sex hundra sidor som den första. Men någon tredje och avslutande del hann det aldrig bli. Så mycket livskraft fanns det inte. Han dog nittiofemårig.

De flesta som känner till Stellan Arvidsons namn – hur många är de ännu? – förknippar honom förmodligen med tillkomsten av den svenska grundskolan. Den var resultatet av 1946 års skolkommission som Arvidson hade blivit huvudsekreterare i, utnämnd av dåvarande ecklesiastikministern Tage Erlander, en av vännerna från Lundatiden. Arvidson var ursprungligen en benhård anhängare av den gamla lärdomsskolan men vanns rätt tidigt under utredningsarbetet för de progressivistiska idéer som kommissionsledamoten Alva Myrdal hade förmedlat från Förenta staterna. Demokratisk fostran och elevens fria utveckling blev ledorden. Men Arvidsons ambition sträckte sig längre än till sådana allmänna målbeskrivningar och till principen om en sammanhållen bottenkola för alla. Han var besjälad av ett humanistiskt bildningsideal och ansåg att man inte fick tumma på kunskapsinnehållet i den nya skolformen; detta borde snarare uppgraderas. Så skedde ej, när reformen väl var i hamn. Läraryrket kom att urlakas och degraderas; Myrdal såg lärarkåren som en konservativ propp för vidare tilltag. Arvidson, känd inte bara som skolman utan också som folkbildare, föreläsare, popularisator, ansåg att intentionerna bakom 1962 års skolreform i Sverige därmed hade förfuskats och kommit på skam.

Men Arvidson var nu inte bara skolman och Thorild-forskare. Han skrev poesi, blev ordförande i Sveriges författarförening, var kommunalpolitiker (stadsfullmäktiges ordförande i Hudiksvall) och satt under ett tiotal år i den svenska riksdagens andra kammare. Svårt skuldsatt efter tiden i Lund behövde han ständigt extraknäck – det blev litteraturkritik, skolmonografier, ibland sådant som han helt enkelt inte måktade med. Det här mångsysslandet var säkert ett arv från miljön i Lund, där Arnold Ljungdal – en av Clarté-rörelsens pionjärer, en annan var Karin Boye i Uppsala

– gick i bräsch för rollen som organisk eller rörelseintellektuell, i Antonin Gramscis mening. Bildningen var inte till för sin egen skull, eller för att hålla de intellektuella vid liv och flytande, utan för att förändra den rådande samhällsordningen, ofullkomlig på många sätt också under modernisternas egid. Lunds Clartésektion tog bland annat initiativ till undersökningar om de skånska lantarbetarnas, statarnas, miserabla förhållanden. När 250-årsminnet av slaget vid Lund skulle firas 1926 gjorde Clarté och arbetarkommunen gemensam sak och ordnade ett alternativ till det officiella segerfirandet med kung och generalstab, bjöd in gäster från Danmark och lät Lauritz Weibull, den skandinavistiskt sinnade historieprofessorn och Per Nyströms lärare, hålla ett av talen vid det så kallade fredsmonumentet (Sverige vann). Nej, den intellektuelle kunde inte stå vid sidan om, han hade ett ansvar för sin samtid och även för framtiden. Han måste tala ut.

Jag har ibland tänkt mig att Stellan Arvidson och Per Nyström tillhörde den sista generationen i sitt slag. De var inte bara begåvade och energiska – ”febrilitet” är en karakteristik som har tillämpats på Nyström (Sverker Gustavsson) – utan de deltog med liv och lust i vad som har kallats samhällsarbete. Uppdragsmänniskor. Nyström för sin del lämnade Lund, där han hade grundat en marxistisk historisk tidskrift, *Ateneum*, och en antinazistisk publikation, *Nordeuropa*, för huvudstaden: han skulle göra historia istället för att skriva historia. För detta hänades han av mera försiktiga kolleger. Blev han inte bara ombudsman i Bankmannaföreningen och sedan politiskt sakkunnig i världskrigets samlingsregering? Ingen tycktes heller vilja göra honom till en beslutsfattare av rang. Istället skev Nyström Tysklandsfientliga artiklar åt Torgny Segerstedt i *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning*, vilka väckte harm hos landsfadern Per Albin Hansson. (Några av dem är återgivna i mitt urval 1983.) Men efter kriget utarbetade han flera av de viktiga välfärdsstatspropositionerna, bland annat den som ledde fram till 1947 års bostadspolitiska beslut i Sveriges Riksdag, vilket gav oss allmännyttan, under parollen ”goda bostäder åt alla”. Först som länschef disputerade han (1955) med en avhandling om stadsmannafabrikernas arbetare under Thorilds sena 1700-tal. Per Nyströms systerson, litteraturvetaren Tomas Forser beskrev i en intervjuemoarbook (1996) dennes inte särskilt mödosamma marsch genom

institutionerna – det är nästan så att Nyström följer Rudi Dutschkes bekanta rekommendation till vänsterns aktivister i förväg.

I germanisten Birgitta Almgrens bok om Stellan Arvidson och hans olika tidsmiljöer, *Dröm och verklighet* (2016), framträder andra markanta konturer av en sådan intellektuell, och genom författarens generösa citat ur hans skriftliga produktion – inte minst den lyriska, men också breven – får läsaren därtill en inblick i hans själsliv, hans grubbel, hans förväntningar på tiden. Almgrens intresse har styrts av hennes tidigare forskning om den östtyska säkerhetstjänsten Stasi och dess relation till Sverige. Arvidson och hans långvariga livsledsagerska Birgitta Stenholm, också hon skolledare, fungerade länge som ett slags garant för svenska kontakter med det sydliga grannlandet under den socialistiska eran – de trodde uppenbarligen på stadgan och seriositeten i detta samhällsbygge, på den officiellt deklarerade fredsviljan, på det historiska framsteg som de ansåg att gemensamt ägande och utbyggd social service representerade. De förnekade att det fanns några politiska fångar i detta land. De for ofta dit och kunde till och med deklarerat att den moderna svenska skolan hade förverkligat östtyska utbildningsideal. De organiserade reseutbyte, framförallt för lärare. Men naturligtvis var utbildningsväsendet i DDR *mycket* mera traditionellt än det i Sverige efter grundskole- och gymnasierreformerna – mera pluggskola, mindre självförverkligande där.

Exkurs 1. – Jag minns från min egen skoltid. En arbetarstad strax norr om Stockholm (för övrigt vänort till Kyrkslätt, väster om Helsingfors). Den promoverade sig själv, genom att satsa på utbildning, förkovran. Den skulle nödvändigtvis ha ett gymnasium, även om elevunderlaget kanske var smått. Pilen framåt, den gick genom luften! Vi organiserade en cell där, ja då. Biblioteket. Tidsandan! Skolan uppfördes i början av 1960-talet och stod i knappt fyrtio år; den raserades och där byggdes sedan bostadsrätter, mera inkomstbringande. På skolgården stod en staty: en pojke och en flicka med hästsvans som gick upp för en trappa. Den kallades: ”Trappan”. I brons. Den kladdades inte ned. Alla som arbetat i kommunen under ett tillräckligt antal år fick en kopia som gåva, att ställa på ett bord eller i en nisch i sitt hem. Var finns den nu, originalet? Jag har ingen aning – ingen aning. Hon som rev skolan är idag, år 2017, ansvarigt statsråd för forskning och utbildning i den svenska regeringen, den Löfvenska; dämera kommunstyrelseordförande. I Pisa-undersökningar har den svenska skolan halkat långt efter; den finska kanske kommer snart efter, eller? Jag

antecknar: Vem är Finlands Stellan Arvidson, har han (eller hon) funnits? – Exkurs slut.

Paret Arvidson–Stenholm var nu ingalunda några inflytelseagenter i Sverige, än mindre spioner för främmande makt; detta gör Almgren inte heller gällande. Men de såg båda två den Tyska Demokratiska Republiken, Ulbrichts och Honeckers arbetar- och bondestat, i många hänseenden som en modell för hur den svenska socialdemokratin skulle kunna hålla fast vid och utveckla sin radikalism, sitt reformsinne. Höll man inte på att kompromissa sin själ och sitt hjärta, under de tjugo rekordåren efter andra världskriget? Fast kommunismen som ideal var dem totalt främmande – de förefaller i själva verket ha odlat någon form av ”harmonisocialism”, som skulle kunna utjämna konflikter och motsättningar mellan grupper i samhället, om man bara förmådde samla människor kring ett gemensamt mål. Detta var en rationalism, och denna förutsatte i sin tur bildning, själva motsatsen till populism och ytlighet, till flärd och underhållning. Bildning var heller inte detsamma som reglementering, det var personlighetsdanning. Man kan förebrå dem för mycket, för önsketänkande bland annat – Arvidson och Stenholm hade illusioner om den östtyska ekonomins prestationsförmåga, till exempel, och de underskattade kommersialismens drivkrafter, dess smartness – snarare än för subversivitet. De var ju båda personer i den svenska staten, nomenklaturamänniskor, rätt typiska reformbyråkrater och socialingenjörer (de hade träffats inom ramen för skolkommissionens arbete, vilket ledde till en långsam upplösning av Arvidsons äktenskap – han och Stenholm gifte sig aldrig). Men det fanns annat. På det personliga planet mötte Stellan Arvidson svåra prövningar. En son dog i samband med förlossningen, en annan två år gammal när han hamnade i en balja med kokhett vatten. Skoldirektör i Stockholms stad blev han aldrig, trots att Tage Erlander, då statsminister, gick in för honom, och till departementschef för kyrkliga ärenden kunde han inte utnämnas på grund av sin öppet uttalade ateism. Kanske låg även DDR-förvillelserna honom i fatet. Jo, naturligtvis var det så.

Exkurs 2. – Jan Peters kom till Sverige före kriget. Föräldrarna var av kända judiska familjer, kommunister. Det var en dålig kombina-

tion på 30-talet. De gick till Charkov undan förföljelser. Men fadern fick en inbjudan från sin kollega Oscar Klein, fysikprofessor. Därmed undgick de Stalins tillslag. Jan kom att bo i Djursholm utanför Stockholm i ett drygt decennium. Han lärde sig tala ett huvudstadsmål som man gjorde i bildade kretsar på fyrtioalet, med öppna a:n, som ännu hos Herbert Tingsten och Alva Myrdal, och det upphörde han aldrig med. Hans skrivna och talade svenska var perfekt, utan brytning och grammatiska oriktigheter. Han gick i det läroverk som skolkommissionen avskaffade. Familjen återvände sedan i etapper till Berlin. Fadern bidrog till att bygga upp den östtyska vetenskapsakademien. Jan blev historiker; han skrev om Svenska Pommern och om den tyska emigrationen till Sverige under världskriget; om bönders och soldaters dagböcker långt tillbaka i tiden; om godsarkiv och bänkplaceringsordningar i bykyrkor. Forskade vid akademien under legendariska Jürgen Kuczynski, fick en professur i Greifswald. Gav ut föräldrarnas brevväxling från tiden då de levde i olika länder. På sextioalet förste chefen för DDR Kulturcentrum i Stockholm. Han hängdes ut i en bok av en svensk spionchef för att ha värvat svenska agenter åt Stasi. Sakläget visade sig vara det motsatta när man slog i dokumenten: han hade vägrat sådana propäer och därför hemkallats till Berlin i förtid. Jan var en av de få östtyska historiker som blev kvar i tjänst efter utrensningarna på nittioalet, sedermera verksam i Potsdam. Jag har läst hans tjocka självbiografi, med inblickar i ett svunnet Sverige. Tyvärr finns den bara på tyska. – Exkurs slut.

Birgitta Almgrens bok är grundlig och informativ. Här och där gör hon omtag, men hellre det än luckor. Arvidson med sin breda palett hade onekligen en fin känsla för svenska författarskap, han skrev om både Selma Lagerlöf och Bo Bergman, och den senares poetiska diktion tog han djupa intryck av i sin egen skaldekonst. Birgitta Almgren förtjänar beröm för att hon har visat oss Stellan Arvidson i helfigur, en kraftkarl med tillkortakommanden, men vem har inte det? Marxismen kom han i kontakt med via Arnold Ljungdal, också han poet, sedermera folkbibliotekarie i Stockholm, författare till den fortfarande läsvärda långessän *Marxismens världsbild* (1947) och flerårig ordförande i Förbundet Sverige-DDR– dock, någon dogmatiker blev Arvidson ej. Med Sven Stolpe, alltmer urreaktionär, hade han från unga år en nära relation, båda med sina starka förankringar i främmande kulturer, med sina yrkesidentiteter i den svenska lärdomsskolan. Den var nog inte så exklusiv som man tänker sig, den hade blick för talanger. ”Vi träffades som studenter i Lund”, yttrade Per Nyström i ett tal till Arvidson på hans 90-årsdag. ”Men vår tankevärld och vår hemkänsla var allt annat än i Lund. De signaler som gick

in i oss och aktiverade oss kom från Paris, från Henri Barbusse, vår ungdoms diktare, ja kanske också från Anatole France och Romain Rolland. Vår värld blev internationell. Jag tror att denna internationalism, förbrödringen över folkgränserna och förbrödringen inom folken har blivit en grundton i Din personlighet.” Två åldriga clartéister såg varandra i ögonen. Båda fick med tiden professors namn. De var européer, internationalister, universalister. Men de var därjämte vad Gunnar Ekelöf kallade ”folkhemska”, systemkonforma i socialdemokratins Sverige. De kunde inte se orättvisor utan att ingripa, göra program. De hängav sig åt den Barbusseska ”klarheten”, fastän inifrån systemet. Värnade de inte också om svagheten?

Nå. Som Thorild-utgivare var Stellan Arvidson förvisso nitisk och uthållig, av omgivningen faktiskt uppfattad som något petimätrisk, till och med pedantisk (!), av eftervärlden sedd som den suveräne mästaren i textkritik och utgivarskap. Som sådan har han redan gått till litteraturhistorien. Politiskt högg han sig själv i foten. På fotografier ser han trygg ut, med borstiga ögonbryn och väl använd sjöskumpipa, men vad döljer sig egentligen bakom fasaden? Jag tror: någonting skälvande, möjligen neurotiskt. Det nya som han, Arvidson, trodde så mycket på visade sig strax livsodugligt, både på hemmaplan och i främmande land. Däri ligger förvisso tragiken.

Litteratur

- Almgren, Birgitta, *Dröm och verklighet. Stellan Arvidson – kärleken, dikten, politiken*. Stockholm: Carlssons 2016
- Arvidson, Stellan, *Thorild 1. Passionernas diktare*. Stockholm: Carlssons 1989
- , *Thorild 2. Harmens diktare*. Stockholm: Carlssons 1993
- Erlander, Tage, *Dagböcker. 1950–1951*. Utgivna av Sven Erlander. Hedemora: Gidlunds 2001
- Forsner, Tomas *Jag har speglat århundradet”. En bok om historikern, publicisten, ämbetsmannen Per Nyström*. Stockholm: Rabén Prisma 1996

- Gustavsson, Sverker, "Per Nyström som politiker", i Paul Hallberg, red., *Per Nyström – motor i 1900-talets svenska sociala och samhällsekonomiska utveckling*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg 2005
- Ljungdahl, Arnold, *Marxismens världsbild* (1947); flera upplagor. Stockholm: Norstedts 1998
- Nyström, Per, *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström. Artiklar 1927–83*. Stockholm: Ordfront 1983
- Peters, Jan, Hrsg., *Zweimal Stockholm-Berlin 1946. Briefe nach der Rückkehr: Jürgen Peters und Wolfgang Steinitz*. Leipzig: Reclam 1989
- , *Menschen und Möglichkeiten. Ein Historikerleben in der DDR und anderen Traumländern*. Stuttgart: Steiner 2011
- Thorild, Thomas, *En kritik öfver critiker* (1791). Med ett förord av Stellan Arvidson. Stockholm: Minerva 1990
- Ullman, Annika, "Icke ett teoretiskt luftslott". *Carl Jonas Love Almqvist som rektor och pedagogisk utopist*. Stockholm: Santérus 2016

Vårt praktiska och historiska förflutna

Jonas Ahlskog

I sin roman *Austerlitz* skriver författaren W. G. "Max" Sebald (2014, 969):

När jag [...] på mina vandringar genom staden någonstans blickar in på någon av de där tysta gårdarna där ingenting har förändrats på decennier, känner jag nästan fysiskt hur tidens ström saktar sig i de bortglömda tingens gravitationsfält. Då tycks mig alla moment i vårt liv finnas samlade i ett enda rum, alldeles som om de kommande tilldragelserna redan existerade och bara väntade på att vi äntligen skall infinna oss i dem, precis som vi när vi hörsammar en inbjudan vi tackat ja till infinner oss vid en bestämd timma i ett bestämt hus. Och vore det inte tänkbart [...] att vi också i det förflutna, i det som redan har varit och till största delen är utplånat har avtalade möten och där måste söka upp orter och personer som så att säga bortom tiden hänger samman med oss?

Rösten tillhör romanens undflyende och ångestfyllda huvudperson. Han växte upp i en liten stad i Wales hos fosterföräldrar och senare på internat till följd av sin fostermammas depression. Under sin uppväxt oroas han ständigt av en känsla av att någonting uppenbart hölls dolt för honom. I tonåren berättar också skolans rektor att hans namn inte är Dafydd Elias, som han själv trodde, utan Jacques Austerlitz. När han fått höra sitt riktiga namn frågar

den unge Jacques: ”ursäkta mig, men vad betyder namnet?” Varpå rektorn enbart ger det lakoniska svaret: ”du kommer att se att det är en liten plats i Mähren, stället för ett känt fältslag, vet du.” (Ibid., 812. Min övers.).

Jacques Austerlitz lever vidare med kunskapen om sitt namn, men i glömska över sin egen livshistoria. Han utmärker sig i skolan, får stipendium för universitetsstudier och blir senare föreläsare och forskare i konsthistoria. Med tiden utvecklas hans forskning till maniska arkitekturhistoriska studier av offentliga byggnader som fängelser, mentalsjukhus och tågstationer. Då bokens berättare träffar Jaques Austerlitz är han på en omfattande resa genom Europa för att utföra en storslagen studie av de monumentala byggnadernas familjelikheter. Studien, som var tänkt att bli hans doktorsavhandling, hade redan svällt bortom alla gränser och utgjordes nu av ändlösa preliminära anteckningar över intryck från detaljstudier. Varför han hade valt ett så brett och omfattande ämne var bortglömt sedan länge, men Austerlitz sa, vilket låter som en mycket opportun förklaring för en doktorand, att säkert berodde hans irrfärder på bristfällig handledning från början.

Det är först i 50-års ålder, i samband med en undersökning av väntrummet i Londons Liverpool Street Station, som hans förflutna nystas upp till följd av en plötslig minnesbild. Stående i väntrummet får han en paralyserande vision där han ser sig själv och fosterföräldrarna som kommit för att möta honom. Jacques Austerlitz inser att han måste ha rest genom stationen ett halvt århundrade tidigare. Något senare hör han ett radioprogram där två kvinnor diskuterar sina minnen från hur de som barn kommit till England 1939 genom en så kallad Kindertransport, till skydd från krigshotet på kontinenten. Då, sa Austerlitz, visste han bortom tvivel att dessa minnen var en del av hans eget liv också.

Läsaren får följa Austerlitz utredningar, genom platser, vittnesmål och arkivforskning, som avslöjar hur hans egen personhistoria och Europas tragiska 1900-tals historia går omlott. Austerlitz får veta att hans far, Maximilian, flytt från hemstaden Prag till Paris precis före Nazisternas intåg. Att Maximilian länge hållit sig gömd, men till sist internerats och försvunnit i krigets fångläger. Jaques får veta att hans mor, Agáta, valde att stanna hemma i Prag – sorglöst säker på sina framtidsutsikter – och klarade sig fram till

en razzia 1942 då hon skickades till Theresienstadts ghetto. Några säkra uppgifter hittar Austerlitz aldrig om sina föräldrars öden, men han får veta att 1944 transporteras Agáta "österut", som det hette, från Theresienstadt.

Det mest centrala temat för min doktorsavhandling kan ringas in med den enkla men djuplodande fråga som Sebald låter den unge Jaques ställa: Vad betyder Austerlitz? Genom frågan väver Sebald mästerligt ihop två olika relationer till det förflutna som ständigt slits mot varandra i hans bok. Vi har å ena sidan en relation till det förflutna som skolans rektor talar om: Austerlitz, platsen för Trekejsarslaget i Mähren den 2 december 1805, en avgörande seger för Napoleon som skulle leda till det tysk-romerska rikets upplösning. Ett publikt, dött förflutet, vars händelser skolelever kan recitera lika oberört som en ramsa om tomtar och troll. Kort sagt ett förflutet som inte angår Jaques person.

Vad betyder Austerlitz? Som svar kunde rektorn också ha berättat om en relation till det förflutna som Austerlitz inte kan undkomma, om en historia som sitter honom så att säga i skinnet. Den berättelsen kunde börja med att Austerlitz är ett judiskt namn, att Jaques är en flykting från Nazityskland, att vid tiden för hans flykt hade platsen Austerlitz, som ligger nära Brno i dåvarande Tjeckoslovakien, en blomstrande judisk befolkning, och kanske hade familjen tagit namnet efter platsen, att nazisterna lät bygga ett ghetto i Theresienstadt norr om Prag, att judarna i Austerlitz skickades dit och senare till Auschwitz, att det är osannolikt att hans föräldrar fortfarande lever. Kort sagt ett förflutet med avgörande betydelse för hur Jacques tänker om sig själv och sin egen plats i världen.

Hur skall vi förstå relationen mellan å ena sidan den historia som är en oundviklig del av vår självförståelse, och å andra sidan den bild av vårt förflutna som framställs med historievetenskapens metoder? Den här frågan genomsyrar min doktorsavhandling. Den brittiska filosofen Michael Oakeshott har begreppsliggjort tematiken som en distinktion mellan ett praktiskt och ett historiskt förflutet.

För att åskådliggöra sin distinktion berättade Oakeshott en anekdot från sin egen barndom. När han var ute på svåra skogspromenader med sin far brukade ibland den unge Oakeshott bli

trött, släpa efter och kanske sätta sig för att vila i gräset. Vid sådana tillfällen brukade hans far sporra honom genom att mer eller mindre seriöst hänvisa till förflutna exempel: ”inte är det väl så där som trojanerna skulle göra, kunde Oakeshotts pappa säga (1983, 38. Min övers.). I det här sammanhanget är trojanerna, som Oakeshott skriver:

inte ett länge utdött folk vars liv, handlingar och öden enbart kunde återskapas genom en kritisk undersökning av källorna – nej, trojanerna var för oss levande och bekanta exempel för mod och oräddhet. (ibid. Min övers.)

I Oakeshotts vokabulär tillhörde trojanerna ett praktiskt förflutet. Trojanerna var delar av den samling symboliska förflutna personer, handlingar, yttranden, situationer och artefakter som Oakeshott ansåg vara ”en oskiljbar del av varje artikulation av ett civiliserat liv.” (Ibid., 44. Min övers.).

Oakeshotts begrepp om ett praktiskt förflutet är användbart för att uppmärksamma att våra beröringspunkter med det förflutna inte alltid är historiska. Ett praktiskt förflutet avser ett förflutet som inte har värde för sin egen skull, utan enbart i relation till oss själva och våra egna aktiviteter. Med andra ord är ett praktiskt förflutet, precis som termen själv avslöjar, ett förflutet som är användbart för att berättiga våra handlingar och tankesätt i nuet. Följaktligen anser Oakeshott att den mening som vi upptäcker i vårt praktiska förflutna enbart är skapelser som tjänar våra egna intressen.

Som kontrast ställer Oakeshott (1983) historievetenskapens idé om ett historiskt förflutet som anses existera oberoende av våra egna angelägenheter i nuet. Ett historiskt förflutet är till för dess egen skull och förtjänar att utforskas i sin egen rätt. Historisk förståelse innebär, enligt Oakeshott, att man är exklusivt intresserad av det förflutnas egenart. Att förstå historiskt är att på basis av det förflutnas kvarlevor försöka sluta sig till den autentiska mening handlingar och händelser hade haft för människor i det förflutna, men som de omöjligen kan ha för oss i nuet. Med Oakeshotts ord undersöker historievetenskapen ett dött förflutet.

Följden av Oakeshotts distinktion är en tudelning mellan ett praktiskt förflutet som alltid är med oss, ett förflutet som formar

oss även på svåra skogspromenader, och ett historiskt förflutet som existerar enbart i historieböckerna. Oakeshott ville med detta tillverka en begreppslik brandmur mellan det praktiska och det historiska med syftet att legitimera och skydda den historiska kunskapsformen. Distinktionen utformades alltså med omsorg för den moderna historievetenskapen.

Inom samtida historiefilosofi har Oakeshotts distinktion haft en central roll, men den har använts med diametralt motsatt syfte. Inflytelserika historieteoretiker som Hayden White (2014) har argumenterat för att Oakeshotts distinktion visar att den förstäelse och kunskap som historievetenskapen ger oss i grunden är irrelevant för etiska och existentiella frågor i samtiden.

Det övergripande syftet med essäerna i min sammanläggningsavhandling är att granska och kritisera distinktionen mellan praktiskt och historiskt förflutet, samt att visa hur vårt historiska förflutna inbegriper praktiska relationer och vice versa. Mot Oakeshott har jag ställt den centrala tanken hos Robin George Collingwoods (1993) historiefilosofi, nämligen att historievetenskapen omöjlig kan utforska ett dött förflutet, utan snarare förutsätter levande och delade meningsrelationer till människor som levde före vår tid. Genom att granska på vilket sätt historisk förstäelse måste inbegripa att vi kan tillägna oss förflutna människors tankar, och hur kunskapsprocessen i historieforskningen bygger på tillitsrelationer, har jag visat historievetenskapens djupa sammanflätning med våra existentiella och etiska relationer till det förflutna.

Tidigare historiefilosofi har till stor del varit fokuserad på historievetenskapens formella aspekter. De mest typiska uttrycken för denna formalistiska tendens är den analytiska historiefilosofins fokus på den historiska förklaringens vetenskapliga form och den senare narrativistiska historiefilosofins fokus på historieskrivningens litterära struktur. Denna tendens inom forskningen har ofta resulterat i ett endimensionellt kunskapsteoretiskt perspektiv inom historiefilosofin. I kontrast till denna formalism, argumenterar avhandlingens samtliga artiklar för att förstäelsen av dynamiken hos våra sammanflätade meningsrelationer till det förflutna, såväl praktiska som historiska, borde ställas i centrum för den historiefilosofiska forskningsdiskussionen.

Avhandlingens röda tråd är tanken att historisk förståelse och frågor om självkänedom är internt förbundna med varandra. Detta interna förhållande är, som Collingwood (1993) skriver, ett resultat av det faktum att vårt förflutna redan ingår i vårt nu, vare sig vi själva är medvetna om det eller inte. Det är alltså inte så att vi först har en fullständig förståelse av vår samtid varifrån vi sedan förklarar och förstår vårt förflutna. Snarare är det så att vi upptäcker vår samtid och vårt förflutna i samma tankerörelse. Genom historisk förståelse bryts vårt förflutna loss från den nutid som det redan format. Att forska i vårt förflutna blir därmed en oundgänglig del av varje människas försök till att förstå sig själv och den värld hon lever i. Oundgängligheten ges av det faktum att vi enbart genom en samvetsgrann historisk undersökning får ens chansen att reda ut hur vårt förflutna betingar den självkänedom vi tror oss ha.

Dessa interna relationer blir alldeles uppenbara i Jacques Austerlitz arkitekturhistoriska studier. När Austerlitz på äldre dagar reflekterar över ämnesvalet i sina historiska undersökningar, kunde han konstatera:

För mig tog världen slut med 1800-talets utgång. Längre fram än så vågade jag mig inte, trots att ju egentligen den borgerliga tidsålderns hela arkitektur- och civilisationshistoria som jag utforskade drev i riktning mot den redan då skönjbara katastrofen. [...] Och skulle det likafullt, vilket var ofrånkomligt, någon gång ha hänt att en för mig farlig underrättelse trots alla säkerhetsåtgärder nådde fram till mig, då var jag tydligen i stånd att ställa mig blind och döv och kort och gott glömma bort saken som man gör med något otrevligt. (Sebald 2014, 872)

Frågan om självkänedom och historiskt förflutet är här oskiljbara. Oförmågan att reda ut ett publikt, historiskt förflutet, är direkt korrelerad med oförmågan att ta itu med ett, personligt, praktiskt förflutet. För att inte uppdaga sin undanträngning, och därmed slå håll på den egna självbilden, är Austerlitz tvungen att med självbedrägeriets hjälp censurera sina egna historiska undersökningar. Och det är inte några detaljer som faller bort – ett helt århundrade måste mörkläggas.

Samtidigt visar Austerlitz exempel att även om relationen mellan historisk förståelse och självkänedom är nödvändig, så är den

inte tillräcklig. Att utforska vårt historiska förflutna innebär inte per automatik att vi utmanar vår egen självförståelse. Tvärtom, som Austerlitz själv senare iakttog var hans arkitekturhistoriska forskning till stor del ett kunskapsamlande som fungerade som ett surrogat, ett kompensatoriskt minne för den kunskap om sig själv som han inte ville veta av. Vi kan förstås bedra oss själva i historisk forskning som i alla annan mänsklig verksamhet.

Varje människas livshistoria är inte lika tätt sammanvävd med 1900-talets traumatiska händelser som Jacques Austerlitz. Men vi delar samma allmänmänskliga predikament: nämligen, en tillvaro framväxt ur ett sociohistoriskt förflutet. Livet i en sådan tillvaro kräver en historisk tankerörelse för att bli det liv som det redan är. Detta krav är också källan till imperativet i Austerlitz inledande retoriska fråga:

vore det inte tänkbart [...] att vi också i det förflutna, i det som redan har varit och till största delen är utplånat har avtalade möten och där måste söka upp orter och personer som så att säga bortom tiden hänger samman med oss? (Sebald 2014, 969).

Essän utgår från Jonas Ahlsgogs *lectio praecursoria* som hölls vid Åbo Akademi 27.10.2017. Avhandlingens titel är *The Practical and the Historical Past: Four Essays on the Philosophy of History*.

Litteratur

- Collingwood, R. G. (1993): *The Idea of History*, ed. Jan Van Der Dussen. Oxford: Oxford University Press.
- Michael Oakeshott (1983): *On History and Other Essays*. Oxford: Basil Blackwell.
- W. G. Sebald (2014): *Dikt, prosa, essä*, övers. Ulrika Wallenström. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- White, H. (2014): *The Practical Past*. Evanston, IL: Northwestern University Press.

■ Står kvinnorna för samhällsutvecklingen? Varför klarar sig flickor bättre i skolan?

Emma Leijnse: *Fördel Kvinna. Den tysta utbildningsrevolutionen*. Natur & Kultur, Stockholm 2017

För en sak är säker, säger Emma Leijnse, journalist på *Sydsvenskan*, kvinnor som får utbildning förändrar samhället och världen. Har hon rätt? Leijnses reportagebok är en lättläst, medryckande bok med statistiska fakta och livfulla intervjuer som hon har utfört. Den kan kallas populärvetenskaplig tack vare sin digra källförteckning. Författaren rör sig i intervjuerna mellan Jokkmokk, Bangladesh, Stockholm, Hyltebruk och Malmö. Hennes syfte är att berätta vad som händer när kvinnorna "tar över" utbildningen.

Också om Leijnses fokus är Sverige kan hennes bok läsas som en rapport över Norden, Europa och stora delar av den västerländska världen. Utvikningen till Bangladesh är fascinerande: hur många läsare har koll på vad som händer där på utbildningsfronten? Men härmed täcks naturligtvis inte varken det globala syd eller öst.

På 1990-talet införde Bangladesh ett stipendieprogram för att få barn att gå i skolan. Beloppet gick dels till kostnader för skolan men också som ett bidrag till familjen. I början gällde programmet enbart flickor, efter den obligatoriska grundskolan på fem klasser. Stipendiet betalades efter vissa kunskapsmål, under förutsättning att flickan inte gifte sig. På fem år ökade andelen flickor i högstadiet från 17 till 42 procent, enligt Leijnse. Senare ersattes

systemet med stipendier till alla fattiga barn. Medelklassfamiljer får ersättning för flickor och de rikaste får ingenting alls. Men den bangladeshiska utbildningsrevolutionen har en baksida: klassrummen bågna, lärarna är för få och en del helt utbildade, läromedel saknas. Många barn lämnar fortfarande den obligatoriska skolan på hälft. Detta har en frivilligorganisation (BRAC) tagit fasta på och ordnar båtskola för barn under monsunperioden då stora delar av landet svämmar över. De flesta i båtskolorna är flickor. De gifter sig senare, har bättre hälsa liksom deras barn och de lever längre. Det är möjligt att de på sikt förändrar världen. Frågan är vem som hinner före, de som står för de tekniska innovationerna, de rika investerarna eller de fattiga i Ost-Asien.

Leijnse lyckas övertygande visa att kvinnor har högre utbildningsnivå än män i västvärlden. Detta är en utveckling som skett gradvis och långsamt, under flera decennier och den gäller så gott som alla typer av utbildningar, med vissa undantag. Men någon revolution kan vi inte tala om, inte ens en tyst. Och huruvida det är en fördel idag att kalla sig kvinna kan de lärda tvista om. En viktig insikt som Leijnse emellertid visar på är att när kvinnorna söker sig till utbildning i allt högre grad, ökar urbaniseringen medan landsbygden avfolkas. Där stannar de lågutbildade männen. I Jokkmokk är skillnaden i utbildningsnivå mellan kvinnor och män störst i Sverige. Männen i norra Sverige får minst antal barn i landet. De blir med Leijnses ord utan kärlek. De ensamma på landsbygden liksom de utslagna i förorten riskerar att drabbas av arbetslöshet och ensamhet och har högre risk för våld och kriminalitet. Denna klyfta oroar med skäl författaren.

Alla vet att flickor klarar sig bättre i skolan än pojkar. Många är bekymrade över detta. Regeringen Reinfeldt lät utreda frågan vilket bl.a. resulterade i tio forskningsrapporter. En slutsats är att olika förväntningar ställs enligt kön. Flickor tror i högre grad att deras resultat i skolan beror på deras egen ansträngning medan pojkar oftare anger att deras resultat beror på begåvning. Flickor lär sig oftare för sin egen skull. Pojkar anger oftare att de lär sig för att de vill visa upp det för andra. Om de misslyckas, skyller flickorna på sig själva medan pojkarna skyller på yttre omständigheter och här ligger pudelns kärna. Misslyckande leder till psykisk stress hos flickorna medan pojkarna tar avstånd från skolans krav.

Pojkars antipluggkultur gäller särskilt dem från arbetarklass och lågutbildade hem. Av detta följer att nyanlända pojkar är särskilt utsatta. Ibland gäller avståndstagandet till skolan pojknormerna i allmänhet, också i de högre samhällsklasserna. Det klart viktiga som Leijnse för fram är att det är de olika genusnormerna eller förväntningarna i samhället, i hemmen och i skolan som är avgörande för framgång eller misslyckande, inte vilket kön vi tror att lärarna har. Genusmedvetna lärare missgynnar inte pojkar.

Arbetsmarknaden i Sverige, liksom i Finland och övriga Norden, är mest segregerad i västvärlden. Det spelar också en roll när det gäller val av yrke och utbildning. I Norden ökar antalet kvinnor i tidigare mansdominerade yrken, t.ex. i juristyrket, där Leijnse återberättar den sorgliga historien om Elsa Eschelsson, Sveriges första kvinna med doktorsexamen i juridik, vilken utspelade sig redan 1897. Hon fick en universitetslärartjänst men inte professur. På den här tiden kunde endast "infödde svenske män" få statliga tjänster som krävde akademisk utbildning. Eschelsson förde en lång, men resultatlös kamp för att få rätt att söka professur. När det inte lyckades tog hon sitt eget liv. Det tog nästan 80 år innan Sverige fick sin första kvinnliga professor i juridik! Det låter inte som om den utbildningen ledde till någon revolution. Även om kvinnor alltmer arbetar inom tidigare mansdominerade yrken i västvärlden sker inte det motsatta med de kvinnodominerade yrkena inom skola, vård och omsorg. I yrken som samhällsvetare, apotekare och bibliotekarier väntas männen bli färre. I Sverige finner man ett enda yrke som nu är mansdominerat och där männen väntas öka: systemvetare. Fortfarande finns glastak och fortfarande är kvinnors löner lägre än mäns och deras arbetsvillkor ofta sämre.

Vari ligger då problemen om klyftan mellan de välutbildade kvinnorna och de lågutbildade männen ökar? Det är främst inom gruppen män problemen finns eftersom det är den klyfta som finns mellan de hög- och de lågutbildade männen som växer mest. Det i sin tur beror på olika maskulinitetsnormer (även faderskaps-sådana). Här ger Leijnse exempel på många olika sätt att ta itu med normerna bland föräldrar, skolbarn och politiker. De är värda noggrant studium av alla som har det minsta att göra med lärarutbildning eller skolpolitik.

Emma Leijnses bok har fått en något missvisande titel och en föga inspirerande pärm. Men den innehåller ett rikt mått av kunskap, goda idéer och fascinerande berättelser. Den kan rekommenderas för studerande i lärarutbildning, deras lärare och alla intresserade av såväl utbildnings- som jämställdhetspolitik.

Harriet Silius

■ Vem är utvecklingens subjekt?

Koponen, Lanki, Sato & Kervinen (2017): *Att forska i utveckling. En inledning*. Gaudeamus, Helsingfors 2017

Utveckling som forskningsområde är deskriptivt och normativt. I boken *Att forska i utveckling. En inledning* uttrycks detta i två frågor: Varför är världen orättvis och vad kan vi göra för att åtgärda orättvisorna? Det är alltså inga små ärenden som dryftas. På dryga fyrahundra sidor samsas historia, feminism, miljö rörelser och globala handelsavtal med många andra aspekter på utveckling.

Ska vi tala om u-länder och i-länder? Termerna är alltmer otympliga och inexakta. Som Hans Rosling brukade säga: förr bestod världen av fattiga och rika, idag är de allra flesta någonstans mitt emellan. Rikedom och fattigdom tar allt mindre hänsyn till landsgränser. I *Att forska i utveckling* slås det ändå fast att det behövs entydiga definitioner på u-länder för att t.ex. kunna klargöra vilka länder som behöver bistånd eller kan beviljas undantag från regler om miljöutsläpp. Det som författarna inte uppehåller sig

nämnvärt vid är vad dikotomier som u-land och i-land gör med vår förståelse av världen. Det finns nämligen sega myter såväl inom skolans läroböcker som inom den allmänna debatten som kunde utmanas aktivare i boken. Dels stärker man ställvis dikotomin mellan "oss" och "dem", som i påståendet att el och rinnande vatten som "i det rika nord tas för givet" skulle vara en "önskedröm för största delen av dem som lever i det fattiga syd" (s.33) - enligt Världsbanken hade 85% av jordens befolkning tillgång till el år 2014. Dels förekommer idén om att framsteg och utveckling förväntas komma från "oss" i den rika delen av världen, och att "uländerna" ska lära av oss. Med den utgångspunkten blir det svårt att analysera fenomen som inte följer mönstret, såsom systemet att överföra pengar via mobiltelefonen, något som tog fart i södra Afrika före systemet nådde resten av världen.

Läsaren bjuds på en hel del upplysningar om världens befolkningsutveckling. Ett välkommet inlägg är problematiserandet av det absoluta fattigdomsbegreppet. Den som förtjänar 1,89 dollar om dagen räknas som fattig medan en dagsinkomst på några cent mer anses skuffa människan ut ur fattigdomen. Som konstateras förändras livet först på en avsevärt högre inkomstnivå. Författarna för också förtjänstfullt fram hur fattigdom behöver bekämpas genom att åtgärda omständigheter som gör människor fattiga, inte genom "internationell fattigvård". Boken hjälper också till att krossa vissa myter: även om urbaniseringen har gått framåt i rasande takt i hela världen med allt vad det kan förväntas ha för konsekvenser för jordens befolkning, så har också det globala "livet på landet" förändrats och förändrat människors livsstilar och värderingar. En annan välkommen mytkrossning gäller befolkningsfrågan: jordklotet drunknar inte, det finns inga skäl att tala om en befolkningsexplosion. Totalt har fertiliteten har minskat radikalt. När kvinnor världen över ännu på 1950-talet födde fem barn ligger det globala medeltalet idag på 2,5 barn per kvinna. Överallt i världen är familjer med två eller tre barn allra vanligast, med undantagen av områden som är hårt drabbade av fattigdom, konflikt eller en kombination av dessa (som Niger och Gaza). Diskussionerna om kapitalströmmar och kapitalflykt är också välkomna. När man ännu för några decennier sedan såg utvecklingsbistånd som avgörande för utveckling har man nu börjat

flytta fokus. Biståndet är nämligen marginellt i förhållande till den kapitalflykt och skattesmitning som till stor del drabbar de fattigaste länderna. Det är också skäl att hålla i minnet att pengar som migranter skickar hem till sina hemländer spelar en stor roll för fattiga ekonomier.

För att förstå varför vissa länder har blivit så hårt drabbade av fattigdom och andra inte, presenterar boken beroendeteorin som en förklaring. Den lyfter fram kolonialtiden som grundläggande för dagens orättvisa ekonomiska strukturer vid sidan av andra förklaringsmekanismer. För en forskare inom postkolonial teori blir det påtagligt att inte ens en bok om utveckling helt avstår från att beskriva världen med inslag av kolonialt språkbruk. Den transatlantiska slavhandeln beskrivs på ett sätt som gör koloniala praktiker och grymheter neutrala eller rationella: "Till Amerika behövdes arbetskraft utifrån... de första årens hårda arbetsvillkor decimerade ursprungsbefolkningens led märkbart" (s. 119). Att förklara slavhandeln med att det "behövdes arbetskraft" är problematiskt eftersom det då blir "förnuftigt" att tvångsförflytta människor till slavarbete. Som om författarna anade kritiken fortsätter stycket med ursikten "Slavhandeln var ju också handel, då européerna för det mesta köpte slavar av afrikanska ledare och handelsmän". Det blir svårt att förstå vad en "grundlärobok" (som boken själv kallar sig) i forskning om utveckling behöver den förklaringen till. Man kunde ha högre förväntningar på boken än denna uppmaning att inte klandra de europeiska slavhandlarna eftersom också afrikaner sysslade med slavhandel. Ur ett postkolonialt perspektiv är det också värdefullt att fråga sig vem som är utvecklingens subjekt. Vem är det som utvecklar? Detta problematiseras i boken: utveckling ska inte ses som något som styrs av rika länder. Samtidigt glöms frågan ibland bort i praktiken, som i inledningskapitlet: "Kan vi låta olika länder utvecklas olika och ändå bli av med den globala ojämlikheten?" (s. 52). Idén om att utveckling handlar om vem "vi" låter utvecklas och hur riskerar att befästa en kolonial uppfattning av världen.

Som ett exempel på en genre blir *Att forska i utveckling* i övrigt intressant. Precis som i skolans läroböcker saknas källhänvisningar i den löpande texten, också på ställen där de hade varit mer än välkomna. Ställvis presenteras "forskarens tolkning" av fenomenet,

men ofta levereras fakta som sanningar även när de skulle bli föremål för en häftig debatt om de presenterades på en akademisk konferens.

Pia Mikander

■ Den upphöjde filosofen och den provokativa pessimisten

Johan Strang och Thomas Wallgren (red.):
Tankens utåtvändhet: Georg Henrik von Wright som intellektuell. Appell Förlag, Stockholm 2016

Någon gång under gymnasietiden såg jag ett program på Sveriges television om filosofen Georg Henrik von Wright (1916–2003). Han satt i hemmamiljö och uttalade sig om ”tidens stora frågor”. Jag minns inget av det han sa. Däremot minns jag hans habitus i programmet. Han var inte överlägsen, utan förde fram sina ytterst anspråksfulla tankar med ett slags lugn vänlighet och värdighet. Av journalisten behandlades han nästan som ett slags filosofiskt orakel. Jag tror jag har intervjun kvar på en gammal VHS-kassett.

Tankens utåtvändhet: Georg Henrik von Wright som intellektuell diskuterar samhällsdebattören, snarare än fackfilosofen von Wright. Så gott som samtliga bidrag i antologin tar upp spänningen mellan von Wright som erkänd filosof i den analytiska skolbildningen och som samhällsdebattör och essäist. I fackfilosofiska kretsar är von Wright känd för sina böcker om bland

annat logik, vetenskaps- och handlingsfilosofi. Bland den bredare publiken är det som humanist von Wright uppmärksammades. År 1968 skrev han ett uppmärksammat debattinlägg om kriget i Vietnam. I sina essäer skrev han om litteratur (om Tolstoj och Dostojevskij), men också om ekologi, teknologi och ekonomisk tillväxt (han publicerade sig också i *Finsk Tidskrift*). von Wright kritiserade en ensidig optimism inför framtiden och han försökte utarbeta ett bredare sätt att gestalta det mänskliga förnuftet, som inte reducerar rationalitet till en fråga om medel, utan som också handlar om värden och mål. Samtiden riskerar, ansåg han, att reducera oss till antingen maktlösa åskådare eller blinda aktörer. von Wright manade, oroad av en optimistisk föreställning om historien som en ändlös räcka av framsteg, till besinning.

Men på samma sätt som många av författarna i antologin, skulle jag säga att von Wright, trots att han skrev om angelägna och i vår egen tid brännande teman såsom framstegskritik, ändå inte riktigt är en tänkare som samhällsdebattörer idag aktivt går i dialog med. På åttiotalet, däremot, väckte von Wrights nya es-säistiska skrift *Vetenskapen och förnuftet* så mycket uppmärksamhet att figurer som Per Westberg och Carl Bildt tog till pennan och skrev debattinlägg. Att von Wright pessimistiskt dömde ut mänsk-ligheten som en art som kommer att dö ut verkar ha provocerat människor oerhört. Vem provoceras av det idag? Provoceras vi alls av t.ex. idén att forskning och marknadskrafter inte kommer att undanröja klimathotet?

Kanske avspeglar sig detta förhållningssätt till von Wright – som en tänkare som en gång varit viktig för samhällsdebatten, men som inte längre är det – också i texterna i antologin. Många noterar just hur ”aktuell” han är med tanke på diskussioner om klimatkris och globalisering, men så att framförandet av von Wrights ”aktua-litet” ibland blir lite svepande, vilket kanske avspeglar en svårighet att läsa von Wright idag. Men det finns också många bidrag i antologin som går i dialog med von Wrights eget tänkande. Nora Hämmäläinen, Anne-Marie Christensen och Bengt Molander skriver om von Wrights samhälls- och vetenskapskritik och försöker placera in honom i en samtida debatt. Samtidigt är antologins styrka också att von Wright placeras in i sitt eget sammanhang, att läsaren lär sig mer om det sorts tanke- och samhällsklimat ur vilket

von Wright steg fram som en provokativ debattör. Lars Hertzbergs förtjänstfulla text om von Wrights läsning av Wittgenstein går dessutom in på frågan om vad det överhuvudtaget betyder att läsa en tänkare utifrån hens biografi.

Den berömda finländska filosofen behandlas ändå inte med respektfulla silkesvantar i antologin, vilket är väldigt befriande eftersom von Wright åtnjöt en ställning som en intellektuell auktoritet. Nora Hämäläinen skriver bland annat, i anslutning till en radiointervju där von Wright talat om den nuvarande levnadsformens ”biologiska olämplighet”:

Det som slår mig när jag hör programmet är hur dunkel just den här tanken om ”biologisk olämplighet” är [...]. Jag är alltså starkt klugen: å ena sidan en beundran för von Wrights lätta handlag och åskådlighet i hanteringen av komplicerade historiska sammanhang. Å andra sidan detta: Kan man verkligen utropas till nationens intellektuella ikon med löst prat om det moderna levnadssättets ”biologiska olämplighet”? (s. 95)

Flera av texterna – jag tänker bland annat på Merete Mazzarellas och Nora Hämäläinens – ger också en fingervisning om varför det kanske är så svårt att gå i dialog med von Wrights texter nu, varför det är svårt att ta dem som något mer än en diagnostisk analys som redan i ett tidigt skede lyfte fram angelägna samhällsfrågor. von Wrights essäistik kännetecknades inte av ett personligt tilltal. Istället är det många i hans samtid som kännetecknade honom (fanns det en gnutt ironi med?) som en ”profetisk” röst som talade om den västerländska civilisationen och dess undergångstendenser. Det känns symptomatiskt att många beskriver honom som en tänkare som har ”auktoritet”, att han var en av de få intellektuella som respekterades såväl bland vänsterfolk som bland värdekonserverna. von Wright närmade sig tidens ödesfrågor genom myter och idéhistoria, och rösten i essäerna har vanligen en undervisande ton. Flera av antologins författare skriver att hans tilltal var den upphöjda betraktarens. Som Stefan Nygård påpekar har den ”intellektuella” också alltid haft en ganska omstridd och inte helt självklar position i Finland. Ändå var det just så som von Wright sågs – som en ledande intellektuell, kanske den sista som hade en sådan roll som ”offentlig intellektuell”?

Just försöken att karaktärisera von Wright som essäist tillhör antologins mest intressanta bidrag, också för att dessa försök ofta sammanhänger med en annan fråga, nämligen med hur von Wright såg på relationen mellan sin filosofiska gärning och sitt mera samhällstillvända skrivande. Det var uppenbart att von Wright själv såg en spänning mellan sitt filosofiska engagemang och sina inlägg i samtidsdebatten i form av essäer. Det är, sade han en gång, inte filosofens roll att vara förkunnare. Senare sade han att en filosof kan vara en del av ett idéskapande avantgarde.

Flera av bidragen i antologin ger vinkar om hur denna spänning mellan von Wrights analytiska filosofi och essäistik ska förstås. Essäerna där framstegsoptimism och tro på vetenskap kritiserades kan ses som kritik av den egna filosofin. Själv skrev han också att han ifrågasätter en endimensionell tilltro till den "vetenskapliga" filosofin, och en endimensionell tilltro till vetenskapliga framsteg och en övertro på förnuftets makt framför allt. Däremot hittar man inte, som Thomas Wallgren skriver, något som skulle visa att von Wright tog avstånd från den analytiska filosofin, eller att han direkt ville distansera sig från den. Han försvarade genomgående ett humanistiskt upplysningsideal.

von Wrights egen intellektuella utveckling beskrivs som en blandning av tysk bildningshumanism och anglo-saxisk analytisk filosofi. I sitt essäistiska skrivande tog han intryck av den kritiska teorins skepsis mot framstegstro och endimensionellt hyllande av upplysning. Fastän han var vän till Wittgenstein och också (tillsammans med Elizabeth Anscombe och Rush Rhees) betrodde med uppgiften att förvalta dennes litterära kvarlätenskap tog han dock inte filosofiskt sett så mycket intryck av dennes betoning av vardagen och det partikulära.

von Wright verkar dock också ha tänkt att det essäistiska skrivandet står lite lägre i rang än det disciplinerade, filosofiska argumenterandet och att det härvidlag fanns ett slags klyfta inom honom själv. Men det här tycks inte heller ha varit en hållning huggen i sten. Flera av antologins bidrag uppmärksammar ett sökande gällande vad filosofi kan vara. Som t.ex. Johan Strang förtjänstfullt visar i sitt kapitel var von Wright avgjort mindre dogmatisk i sin syn på filosofin än de analytiska kollegorna i Sverige, särskilt Ingemar Hedenius, som var noga med att påpeka

att existentialisters och marxisters verksamhet inte kan räknas som riktig filosofi. von Wright själv gick i dialog med bland annat hermeneutiker och kritisk teori också i sina akademiska texter.

von Wright beskrivs i antologin genomgående som en ”pessimist”. Anne-Marie Christensen ställer en bra fråga, och den kan inte bara appliceras på von Wright: är von Wrights analys av tilltagande förfall en riktig beskrivning av skeenden, eller avspeglar de här dragen filosofens blick? Just därför är det viktigt att fråga hur von Wrights pessimism egentligen ska förstås. Detta, om något, är väl en fråga som lätt kan förankras i vår egen tid, när allt fler verkar inta inställningen att även om planeten och mänskligheten står inför en oerhörd katastrof, måste vi ändå kämpa på med partiella lösningar på den redan existerande klimatkatastrofen som alla ändå, i det tysta, är ense om att är otillräckliga. Om pessimism betyder exempelvis att säga att klimathotet inte kan undanröjas endast genom vetenskapliga och teknologiska framsteg, skulle någon ens här *tala* om pessimism längre? Eller är pessimism synonymt med att all strävan till att påverka är gagnlös? Detta anklagades von Wright ofta för: att sprida ett handlingsförlamande budskap. Vissa saker han skrev gav, som Anne-Marie Christensen skriver, vid handen att vi slagit in på en så ödesdiger väg att endast något yttre, ett under, kan rädda oss. Å andra sidan: han kallade sig själv ”provokativ pessimist”. Med det menar han ett perspektiv som utmanar en sorts optimism som låter förstå att allt är bra som det är, och att vi inte behöver skrida till några drastiska åtgärder. Denna ”provokativa pessimism” är, som Merete Mazzarella påpekar, ett perspektiv som är en utgångspunkt för aktivism – alltså allt annat än handlingsförlamande.

En annan intressant aspekt i antologin är von Wrights relation till politiken. Som sagt uppskattades hans tänkande såväl bland vänstern som bland konservativa. Själv skrev von Wright i sin självbiografi om sitt sena politiska uppvaknande, och antologitexterna uppmärksammar (om än kort) att han under kriget publicerade en text där han hävdade att det bästa av allt vore att Tyskland skulle vinna kriget. Relationen mellan politik och filosofi ansågs i analytiska kretsar vara icke-existerande (något som delvis fortfarande stämmer?). von Wright kan också sägas ha fjärrat sig från politiken i den meningen att han enligt Stefan Nygård liksom

andra filosofiprofessorer inte längre ansågs ha en nyckelroll i nationsbygget (även om intelligentian som befann sig nära maktens kärna länge hade många möjligheter att påverka samhället i det perifera och småskaliga landet Finland). Filosofin ”avideologiserades”. Samtidigt tog som sagt också von Wright ställning när det gällde exempelvis kriget i Vietnam. I memoarerna skrev han så här: ”Jag lärde mig snabbt inse, att när man tagit ställning i en brännbar fråga, måste man också på anfordran ställa upp på nytt. Det hade inte varit ärligt om jag strax dragit mig tillbaka till mitt elfenbenstorn.” (citerat på s 63). Ändå var det viktigt för von Wright att behålla sin politiska obundenhet.

Jag har ganska många gånger stött på påståendet att vi idag saknar en G.H. von Wright. Antologin *Tankens utåtvändhet* kastar ljus över varför det är ett problematiskt påstående. Den respekterade offentliga intellektuella existerade under en väldigt speciell tid, som antologin gör ett bra jobb med att karaktärisera. Men att säga att vi inte idag behöver respekterade offentliga intellektuella är inte att säga att det inte finns något att hämta i von Wrights analyser av övertro på vetenskap och teknik och hans kritik av det instrumentella förnuftet – själv blev jag inspirerad av antologin att gå till källorna och läsa von Wrights essäer.

Mio Lindman

■ Finlands Mannerheim

Herman Lindqvist: *Mannerheim: marsken, masken, myten*. Albert Bonniers förlag, Stockholm 2017

Ingen annan politisk och militär ledare har betytt så mycket för Finland – och därmed för hela Norden – som Gustaf Mannerheim (1867–1951). Det gäller nu och det gällde 1918. Därför är det adekvat att Herman Lindqvist – skicklig journalist och flitig personhistoriker – inför 100-årsdagen av Finlands frigörelse från Ryssland nu ger ut en stor biografi. Den har fått titeln *Mannerheim: marsken, masken, myten*.

Bokens titel signalerar en journalistisk ambition. Herman Lindqvist vill komma bakom det som han ser som ett skal, en yta. Mannerheim var monumental, rentav ett monument över sig själv. Han gjorde ett oerhört intryck på alla som mötte honom. Till och med Adolf Hitler blev vördnadsfull och ödmjuk i hans närvaro. Men det är som om Herman Lindqvist inte kan övertyga sig om att Mannerheim verkligen var så monumental. Det måste finnas en liten människa bakom masken. Lyckas Herman Lindqvist visa det? Knappast när det gäller Mannerheims aktiva liv. Men i skildringen av hans ålderdom tecknar Lindqvist med empati en gammal, sjuk, trött och åsidosatt människa. Det är gripande att få möta Mannerheim på en bilfärd till Österbotten. I ett brev berättar han om hur han sitter vid den kapsejsade bilen ute i obygden och väntar på att någon skall komma med en ny bil. Han tänker på alla de vänner han haft, som nu är döda eller på flykt. Bland dem finns vännerna från de lyckliga åren i Polen, där han var chef för ett kavalleriregemente. Sedan dess har två världskrig rullat över Polen, den sista gången med fem år av nazistisk terror, nu – efter kriget – avlöst av sovjetiskt förtryck.

Mannerheim var sjuk och trött, men han var ingalunda slagen. Herman Lindqvist berättar om hans redigering av självbiografin, *Minnen*, från sjukrummet på ett schweiziskt sanatorium. Här satte han effektivt åtta generaler och en sekreterare i arbete, och själv skrev han sammanfattningar av alla avsnitten. Det var – med hans egna ord – hans sista batalj.

Herman Lindqvist lyfter fram några aspekter av Finlands situation – och därmed Mannerheims förutsättningar – som tidigare kommit i skymundan. Den viktigaste är folkförsörjningsfrågan, som alltid är akut beroende av klimatfrågan. Det svaga skördeutfallet 1917 och 1918 var en starkt bidragande orsak till Tysklands sammanbrott, ryska revolutionen och det finska revolutionsförsöket. Finland var beroende av spannmålsimport från Ryssland, och när denna upphörde p.g.a. kriget och revolutionen, var läget hotande. En av Mannerheims viktigaste diplomatiska framgångar hos de allierade i Paris var att han lyckades få igång livsmedelsleveranser västerifrån. Att vinterkriget kunde utkämpas med sådan uthållighet beror till stor del på den stränga vintern 1939–1940: De ryska förbanden var inte utbildade för vinterkrigföring i ödemark. Men de hårda krigsvintrarna bidrog också till svaga skördar, och de enda leveranser Finland kunde få var från – Tyskland. Herman Lindqvist berättar övertygande om hur medvetna tyskarna var om kraften i detta vapen. Här hade Finland inget att sätta emot.

Mannerheim var ofta och med skäl besviken på den rikssvenska politiken. Herman Lindqvist ger honom rätt. Här finns dock saker och ting, som inte bör glömmas. När Finlands frihetskrig utbröt bidrog Sverige med en brigad, men det var ingalunda den viktigaste insatsen. Än viktigare var de tjugo svenska officerare med generalstabsutbildning. De kunde genomföra det oerhört komplicerade arbete det är att bygga upp och underhålla en armé. Mannerheim hade själv ingen generalstabsutbildning, inte en enda av de i Tyskland utbildade jägarna. Efter inbördeskriget fick en rad blivande generaler och överstar generalstabsutbildning i Frankrike, men den kompetensen fanns inte i Finland 1918, och utan den får mannen i ledet varken ammunition, förplägnad eller ledning.

När vinterkriget bröt ut saknades vapen till 80 000 man. De levererades omedelbart från Sverige. Än mer, de svenska ammunitionsförråden tömdes under krigets gång för leveranser österut, och det till den grad, att svenska förband efter 9 april 1940 drog ut med tomma ammunitionskärror för att försvara sitt land mot en befarad tysk invasion. Trots sin kritiska inställning till svensk politik, berättar dock Herman Lindqvist att Sverige gick in och ersatte de tyska livsmedelsleveranserna efter stilleståndet 1944. Allt detta kan te sig som bagateller inför de oerhörda uppoffringar som

gjordes i Finland under de två senaste krigen. Men även om det nu kan te sig bagatellartat var det då betydelsefullt.

Från att ha varit en elev, avstängd p.g.a. notoriskt dåligt uppförande, blev Mannerheim den fulländade gentlemanen, världsmannen, förhandlaren och ledaren. Det förtroende han åtnjöt i Finland och världen var oöverträffat. Hur kan en sådan utveckling vara möjlig? Den dysfunktionella familjen, den trista kadettskolan i Fredrikshamn, hovlivet i S:t Petersburg och frontlivet vid två krig ger knappast svaret.

Herman Lindqvist vill komma bakom "masken", skildra människan Mannerheim. Lyckas han? Han skriver bra, han har satt sig in i ett stort material, på ett föredömligt sätt har han gått till brevkarken. Han är personligen starkt berörd, vilket ökar inlevelsen. Men just frågan om hur Mannerheim blev den han blev får vi inget svar på.

Det är möjligt att hela föreställningen om en "mask" är felaktig. Än mer troligt är det att Mannerheim var just sådan han framstod och framstår. Han var monumental, rakt igenom. Dag Sebastian Ahlander har sagt: "Han gjorde Finland större än det egentligen var." Hur blev han sådan? Han har själv gett en antydning, när han beskrev hur betydelsefullt det var med den två år långa, ensamma forsknings- och underrättelseresan längs Kinas gräns. Kanske var det så att Mannerheim fostrade sig själv, formade sig själv till den han blev, helt och fullt?

Herman Lindqvist har med energi och inlevelse skrivit sin biografi om Mannerheim. Att det finns några skönhetsfläckar förtar inte det intrycket.

Christian Braw

Medverkande

- Jonas Ahlskog, FL, forskare i filosofi och idéhistoria vid Åbo Akademi (jonahlsk@abo.fi)
- Anders Björnsson, publicist och historiker, filosofie hedersdoktor vid Göteborgs universitet (andersbjornsson@bredband.net)
- Christian Braw, docent i systematik vid Åbo Akademi (christianbraw@gmail.com)
- Anna Hollsten, docent, universitetslektor i inhemska litteratur vid Helsingfors universitet (anna.hollsten@helsinki.fi)
- Mio Lindman, frilansskribent och FD från Åbo Akademi (marlindm@abo.fi)
- Pia Mikander, FD, universitetslektor i historiens och samhällsläras didaktik vid Helsingfors universitet (pia.mikander@helsinki.fi)
- Harriet Silius, professor emerita i kvinnovetenskap vid Åbo Akademi (harriet.silius@abo.fi)
- Britt-Marie Villstrand, FM, PM, Åbo Akademi (bvillstr@abo.fi)
- Bernt Österman, FD, kurator för von Wright och Wittgensteinarkivet vid Helsingfors universitet (bernt.osterman@helsinki.fi)